Инв. бр.
7669

ПОД
НЕМЦИМА

ОД

Д-ра. БОЖЕ С. НИКОЛАЈЕВИЋА

БЕОГРАД.
Графичко Предузеће „ПРОСВЕТА“, Цара Уроша 8.
1923.

Инв. 7669

Немој, сине, говорити криво,
Ни по бабу, ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинога;
Немој, сине, изгубити душе,
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огр'јешити душу!

I

Половином октобра 1915 немачке трупе, под заповедништвом генерала фон Винклера и фон Мозера, надирући од варошице Рама, Костолца и Дубравице на Дунаву ка Пожаревцу и Петровцу, имале су да ломе упоран отпор српске војске, која се тих мрачних и по Србију најтежих дана налазила на свима линијама у повлачењу. Али успркос томе што је наша војничка и политичка ситуација била тада очајна, српски је војник успевао да задржава Немце у њиховом муњевитом налету. Генерал фон Мозер, у својим интересантним ратним успоменама, не штеди похвалнога признања српском војнику.*) Нама, Србима, баш зато што смо народ војнички, који је имао увек пуно дивљења за врлине те врсте у Немаца, таква хвала једнога знатног непријатељског генерала чини част.

На прузи ускога колосека Дубравица—Петровац, у округу Пожаревачком, налази се на Км. 12½ од окружне вароши Пожаревца место Мало Црниће. Оно лежи у необично плодној равници Стиг и важно је са своје млинарске производње. Ту постоји лепа и богата кућа, чијем сопственику припадају велики модеран млин и узорно пољско добро.

---

*) Мозер је познат војни писац немачки. Био је раније професор на Берлинској ратној академији. Његове „Скице из ратног похода 1914—1918" (Штутгарт, 1920) преведене су, у изводу, у листу „Балкан" (в. бр. 16, 17, 18 и сл. за 1920).

На фронту Рам—Смедерево дејствовала је 11 немачка армија, под командом генерала Галвица. У њеном саставу налазио се 4 кор генерала Винклера (103, 107 и 11 баварска дивизија). Све три дивизије опериса́ле су на територији округа Пожаревачког, али је главне борбе водила 107 пруска пешадијска дивизија. Она је бројала 500 официра, 16.000 бораца, 7,500 коња, 27 пољских топова, 4 тешке пољске хаубице, 4 аустријске брдске хаубице, преко 60 машинских пушака, и т. д.

Прелаз Немаца на Дунаву отпочео је 6 октобра (односно нашег 23 септембра). Дивизија фон Мозера, прешавши нешто доцније Дунав код Костолца, кретала се одатле и од Дубравице према Пожаревцу. Прве борбе са српском војском имала је код Маљуревца и Бабушнице. После храбра отпора потиснути су наши из оба села. Октобра 13, у 4 с. по подне пао је Пожаревац. Затим су настављене борбе код Салаковца, па даље уз Млаву. После борби око Малог Црниће и на вису Стублику, прешао је фон Мозер на леву обалу Млаве и ушао у Мало Црниће 20 октобра по нов..

Стицај изванредних прилика, могућних само у једном великом рату, учинио је да многи Немци не само прођу кроз Мало Црниће, него и да многи од њих, неко краће неко дуже пробави у њему. Због својег привредна богатсва, и по многим просторијама на имању, ово је место било као наручено за смештај и отпочинак разних немачких колона у пролазу.

За време ратног похода на Србију, провео је неколико дана у тој кући и врховни командант савезних трупа, фелдмаршал Макензен; а генерал фон Мозер био се у њој привремено сместио са штабом своје 107 пруске пешадијске дивизије. У својим успоменама износи он, како су се и он и његови официри осећали врло пријатно, јер беху наишли на клавир, на грамофон који је репродуковао Каруза, купање купатило и све остале удобности, и на многе модерне књиге из енглеске, француске и немачке литературе, те су тако могли у часовима одмора, који су оних бурних дана били свакако врло ретки, да пријатно прекрате време. Између осталих занимљивих појединости из Малога Црнића, забележио је фон Мозер и то, како је у једном орману наишао на разне звезде и лепте српских ордена. Послуга му је рекла да припадају оцу сопственице куће. То су одиста била одличија нашега оца, бившег министра председника Србије. Његова је најстарија кћи удата за сопственика Мало-црнићског млина.

Моја породица и ја нисмо у Малом Црнићу сачекали улазак Немаца, већ ни зато што смо се због деце бојали бомбардовања великога млина, а и зато што су били сви изгледи да ће ту између њих и наших доћи, ако не до битке, оно ипак до оружаних сукоба, јер смо се налазили на самоме војишту. Захваљујући ипак случају, који у сваком рату игра тако често пресудну улогу, место је било поштеђено од непосредна бомбардовања, и ако је при свем том приличан број наших Срба и Немаца оставио јуначке кости у Малом Црнићу и најближој му околини. Сама битка, међутим, и то једна крвава битка, одиграла се јужно од Малога Црнића, на положајима у правцу Великог Села и Рашанца, на вису 204.

Ту су, после продора преко Дунава, прошли Немци први пут озбиљно кроз огњено крштење, тукући се са Србима. Први се пут пружила ту Немцима прилика, да прса у прса ступе у крваву борбу са Србима. Каква је та борба била, и какви су прекаљени борци били и на једној и другој

страни, види се најбоље по томе што је само позиција Бубањ прелазила седам пута из руку у руке. Генерал фон Мозер признаје сам да је његова дивизија победила, захваљујући само надмоћној артиљерији немачкој и њеном неодољиво пустошноме дејству. Тек после ове победе могли су се Немци спустити у долину Ресаве, код Свилајнца, и даље.

После овога главног чина наше државне трагедије, ја сам се са породицом својом вратио у Мало Црниће.

У месту овом, где сам провео извесан део своје младости, затекао сам ситуацију промењену из основе. Млин је до душе клопарао и даље, али пред њим није било више српских помељара и сељака из околине, већ су ту и тамо промицали немачки војници, у својим сурим униформама, шапкама без штита или шлемовима на шиљак, какве сам још из Немачке као студент познавао.

На малој железничкој станици вршио је дужност станичнога шефа један Баварац подофицир, са двојицом тројицом војника. Немци су ову пругу, као у осталом без мало и све пруге у земљи, узели од почетка под своју надлежност и команду. Ту, око мале али спретне станичне зграде, дуж пруге, и даље друмом што води Пожаревцу, распознаваху се још сасвим јасно трагови скорашњих борби. Безбројне чауре од испаљених метака лежале су у читавим гомилама на све стране. Брежуљасти осоји беху испресецани рововима. По ивицама друма зјапили су ископани заклони, из којих су војници немачкога цара, не слутећи да ће их страшни рат довести једнога дана са лепе Рајне и Северногa мора у далеку и непознату земљу Србију, отварали паљбу на заштитна одељења српске војске на узмаку. Овде онде, у њивама, искрсне широка и дубока јама, слична џиновском левку, коју је ту издубила граната из ужасног немачкога топа од 35 см., или се укаже какав војнички гроб, са дрвеним крстом и сада већ обезглављеним шлемом на врху уздужнога крака. Видело се по тим раштрканим гробовима, које су у овим мутним данима облетале још само вране, да су се и Немци и Срби журили: јер је у по неком од тих гробова његов обитавалац био тако плитко погребен, да су му сеоски керови могли без велика напора оглодати гњати до колена и руке до лаката.

А само мало даље, у непосредној близини станичне зграде, чији зидови беху изрешетани куршумима, али на којој

је онда (као леп доказ да Немци умеју бити толерантни) стајао још натпис ћирилицом: „Мало Црниће“, — били су склепали немачки старци из последње одбране (ландштирмери) дрвену бараку, са импозантним натписом испод нацртане гвоздене круне: „Вила Макензен“. Као пре тога наши трећепозивци, они су ту били шиљбоци железничке пруге и дрвене варијанте, преко које воз улази у станицу. Имао сам утисак да су ти добри људи, што на дому оставише не само жене и децу, него и унучад, овим натписом, ироничним и шаљивим усред тужних гробова војничких, погодили боље но многи песник и филозоф сву таштину земаљска живота, и показали са цигло две речи: како је човечанство још далеко да се уразуми и постане колико толико срећније, кад већ апсолутне среће на земљи нема.

У самој кући пак, о којој малочас беше реч, пошто је фон Мозер морао отићи даље, покоравајући беспомоћну Србију, беше се сада разбашкарио један пруски вице-фелдвебел, неки Велц, са својим уланерима. Беху то по души ваљани људи, ма да су им далека одвојеност од завичаја, „где је тако дивно“ (wo so wunderschön ist), као и стално лебдење између живота и смрти, придавали споља изглед солдачке окрутности и касарнске задртости. Шта више, сам вице-наредник Велц покушао је био да буде каваљер, и уступио нам је великодушно у кући која није његова горњи спрат, а он се повукао на доњи. Посредници између њега и мештана били су сеоски Циганин, звани Лала, и стари млинар Вића Новаковић. Човек добра срца, мајстор Вића је ваљада још пре педесет година служио као болничар у аустријској војсци. Натуцајући по мало „швапски“, он је сада изигравао достојанствено кмета; а при надирању Немаца, истрчао беше пред њихов стрељачки строј, и дигнувши крупне и жилаве радничке шаке у вис, успео је да место и не осети непријатеља. Захваљујући њима двојици, удесио је Велц са својим коњаницима читаву малу, али врло издашну менажу, хранећи се поглавито пилетином и кајганом, пошто су му сељаци доносили јаја и живину у у размену за шећер, а нарочито за со. Без ње српски сељак, као риба без воде, не може да живи. Наравно да смо и ми, из куће, допуњавали Велцову менажу интензивним домаћим јелима. Она су Немцима очевидно пријала, јер је сваки одлазио на фронт по неколико кила тежи.

II

Као тај Велц, као и војници Кранц, Јул, Херман, Шилдберг, Кафка и други, тако је и сваки Немац, кога је онда нанео пут кроз Мало Црниће, осетивши да у српској души има разумевања за све што рат по својој неминовности носи собом, престајао бити непријатељ. Могу слободно рећи, да се, за време трогодишње окупације Србије, између нашега народа и Немаца био развио чак извесан однос пријатељства. Већ према Бугарима није тога било. Наравно су и Немци са своје стране томе врло много допринели.

Сећам се, на пример, једне недре и веселе пригодице. Она показује најбоље да народи не би никад сами ратовали, ма како јуначни били, кад их политика не би гурала у рат. У једно Пожаревачко село, на Морави, обрете се једнога дана некакав средовечан немачки војник. Ту му се толико допадне, да је под утиском печених кокошака и пића којим су га профијантирали дотични сељаци, шкартирао своју дотадашњу команду, и узео на себе достојанство и власт самосталног команданта места. Ово је село било једно од главних средишта врло развијеног кријумчарења преко Мораве. Како је „командант“ умео на то да жмури, није чудо што су га сви шверцери и калаузи пазили као зеницу у оку. Али је он, уз то, био у сваком погледу заштитник села, нарочито женске чељади, са којом су Немци опходили се не може бити коректније — све дотле, наравно, док не би добили повода за друкчије понашање. Једнога дана, међутим, патрола војне полиције учини крај овој идили, отеравши одметнутог солдата на старо место. На то је ишла читава депутација наших сељака, да га измоли у команданта, али се, на жалост, вратила несвршена посла.

Живећи тада стално у најнепосреднијем додиру с народом, који беше остао на својим огњиштима, могао сам чешће констатовати: колико су Немци у извесним случајевима свакодневна живота умели и појединачно и колективно, да буду човечни. Многе и разне немачке колоне, враћајући се са Македонског фронта или одлазећи онамо, свраћале би у Мало Црниће на дуже или краће биваковање. Од људи ових не само што околина није имала никакве штете, већ су јој били од велике користи.

Командири ових колона, готово по правилу резервни потпоручници, добивали су у самој кући храну и стан, па су нам често бивали гости и за нашом породичном трпезом. Беху то махом људи зрели и солидни, лепог домаћег и друштвеног васпитања, вазда вољни да не само нашој породици, него и целој ближој и даљој околини, олакшају својим љубазним услугама сношење окупације која је, независно од њезиних спроводника, тешка сама по себи.

Присуство тих људи, европских назора и са бољом душом, било је благотворно по српски живаљ нарочито онда, када су крајеве с те стране Мораве посели Бугари. Нисам шовинист, нити познајем мржњу која, на жалост, још увек не уступа место хладнијем и разумнијем гледању на ствар, како код наше интелигенције тако и код бугарске; али признати морам да би положај нашега Поморавског становништва још тежи био, да не беше Немаца.

Они су Бугаре задржавали од крајности, својствених малим и страсним народима на Балкану.

Нарочито после фатална устанка у Топлици, у фебруару 1917, то њихово хумано утицање на Бугаре беше добро дошло незаштићеном свету нашем. Устанак овај, најблаже речено, био је неразуман и неполитичан. Боље од најбољег описа потврђују то многобројна попаљена и разорена села у околини Прокупља, Куршумлије и Лебана, око планина Пасјаче и Видоваче, и погибија десетине хиљада невине деце, жена и стараца.*) Духовни подстрекачи овог бесцељног крвопролића могли су лако предвидети, да ће се цео покрет завршити поразно по нас. Није требало пустити да дође до непријатељске окупације. Кад је већ наступила, онда се она морала сносити мушки и лојално, све док редовна војска не изврши ослобођење. Још мање се смело упуштати у тако опасне и погибаоне пустоловине, као што беше устанак у округу Топличком.

*) То признаје и Љуба Јовановић, ондашњи министар унутрашњих дела, историк и политичар српски, у своме говору пред избеглим народним посланицима, 12 априла 1918 на Крфу. Један од главних духовних вођа Топличког устанка, Јовановић као патриота није без сумње желео, да се он заврши онако крваво. Али безбројни гробови невиних жртава, немим ћутањем, говоре најгласније и најречитије против ове скроз несмислене буне. — В. брошуру Љ. Јовановића: „Побуна у Топлици и Јабланици", издање књижаре Геце Кона, 1919.

Далеко сам од тога да сумњам у јунаштво и родољубље једнога Пећанца, Косте Војновића и других четовођа, који су били онда несвесно оруђе лакомислене (да не кажем *злочиначке*) политике. Али сам имао нежељених прилика, да се лично уверим: да је тај устанак одјекнуо по целој окупираној Србији, слично црном и огромном звону мртвачком. У самом Поморављу, пак, Бугари који су се дотле могли и којекако сносити, обнуше сасвим лист. Настаде широм интернирање, пљачка, паљевине, насиље, убиства. У Пожаревцу, на пример, неки међу њима бољи људи (Кожухаров, Казанџијев, доктор Хаџи-Иванов, Костов, Мичков, Бојчев и др.) узалуд су покушавали да обуздају страсти. Пред гневом разјарене бугарске масе били су више мање немоћни. Званичне бугарске власти постојале су тада по форми, док су фактичну власт имали комите и комитске војводе. Такав један војвода у округу Пожаревачком био је Муржев, пореклом Прилипћанин.*) Он не беше без извесног витештва наспрам противника, ако се овај преда драговољно. Иначе је био свиреп и крволок. Крстарио је са својим комитама из села Топонице по целој „околији". Пушкарао се с нашим одметницима, предавао огњу кровове оних који се не хтедоше предати, ударао на муке, клао, стрељао, вешао. Беше, у кратко, страх и трепет свима и сваком.

Зар је чудо онда што су наши попови давали изјаве, да су Бугари, и замењивали своје чите бугарским камилавкама?**)

*) Да је бугарски комитаџилук био онда свемоћан, показаће и овај случај са мном. Требао сам отићи на два три дана у село Батушу, удаљено једва по сата од М. Црнића, да се састанем с тамошњим учитељем Мих. Даниловићем. Командант Кожухаров у Пожаревцу, један ретко питом и образован Бугарин, давши ми одмах дозволу („открит лист"), саветовао ми је да и од Муржева потражим одобрење. Муржевљева „пропусница", оловком написана, гласи:

„Белешка дадена на Божо Николаев, от с. М. Црниче, со семејството си е свободен да отиде в с. Батуша и Заово и обрнуто. Семејството му се состои от жена, 3 деца. Войницити да не го дират. Важи за 10 ден. Войвода Ат. Муржев."

**) Непобитан је факт да су Бугари, и у ратовима и као окупатори, били највише кивни на српске свештенике и учитеље, док су, на пример, макар и привремено, долазили са осталим живљем до стања које је имало изглед чак једне прећутне, узајамне измирености. Парадокс овога факта у толико је већи, што смо и ми и они народ словенски, исте вере и у целокупној породици словенских народа, без сумње, најсроднији међусобно. Можда је дубока трагика Балкана собом донела обистињење народне изреке: Ко ти је ископао око? — Брат! — Зато је тако дубоко.

Погибија наших свештеника, под Бугарима, представља одиста страшну, џелатски крвану, паклену страницу Балканске историје, — једне историје коју зли дуси неуморно завитлавају.

Или што су Пожаревачки грађани надметали се прилозима за бугарски аероплан („Моравски орел"), а један од најугледнијих међу њима, апотекар и дугогодишњи радикални посланик Мијаило Душманић, морао се чак примити председништва у одбору за куповину аероплана, из кога ће непријатељ убијати бомбама наше рођене синове?

Ко је видео испражњена и опљачкана Млавска села Кладурово, Манастирицу, Рановац, Кобиље и друга, тај ће све то разумети и опростити. А колико ће тек осећати се Немцима захвалан, што су својим ауторитетом обустављали покоље и остала варварства! У Петровцу на Млави беху бугарске комите изложили пред среским начелством шест одсечених српских глава и натеривали становништво да их гледа. Благодарећи немачким официрима Баршу и Штајну, комите су се пред малим одредом немачке војске распрштали куд који. Изгубили су чак бежећи једну одрубљену српску главу. Она се беше откотрљала у трњак испред среског расадника и ту је, на ужас пролазника, лежала све док није иструлила. Немци су овом приликом показали, да само у великим народима може бити и одиста великих побуда и гестова. Не треба заборавити да су они имали пуно разлога бити кивни на нас, Србе, јер су управо Немци угушили Топлички устанак, изгубивши преко стотину мртвих, док су Аустријанци и Бугари добијали пуних петнаест дана прописне батине од усташа и четника српских.

Немци су, уз то, многим породицама српским указивали моралну заштиту. Младиће наше спасавали су од бугарске интернације и „наборних комисија" (регрутовања), тиме што су их запославали на железничким радовима или у рудницима, који такође беху кроз целу окупацију у немачком поседу. Што је, доцније, била колико толико могућна веза становништва на територији, поседнутој накнадно од Бугара, и оној коју су Аустријанци присвојили, има се у првом реду захвалити немачким официрима и војницима. Они су у својим дубоким ранчевима („рукзак"), низ леђа, преносили свету преко Мораве животне намирнице, јер се под Аустријанцима грдно кубурило са исхраном, док се под Бугарима имало бар шта јести. Затим су дотуривали пошту, прибављали породицама обавештења о појединим члановима који су избегли или беху интернирани, притицали први у помоћ при несрећним

случајевима, узимали искрена учешћа у тузи и домаћим радостима нашега света, и т. д..

Неће, држим, бити згорег ако изнесем такав један пример филантропије и развијеног осећања дужности. Код нас се још увек дешавају несреће од граната које нису експлодирале. Таквих несрећних случајева било је онда, природно, много више. По њивама су још лежале, заривене, многе гранате, а успут се наилазило и на по неку неупотребљену ручну бомбу. Њу је какав бесавесник ту навлаш оставио. И поред наредбе да се пријављују наласци те врсте, наши сељаци већином нису то чинили, него би око нађеног шрапнела дотле чачкали, чепркали и обртали га, док не експлодира. Тако су три детета једнога домаћина из самог Малог Црнића, донела била гранату с њиве и у дворишту кућњем ударала секиром по њој, да је отворе. Граната експлодира и убије на место девојчицу и млађег јој брата, а старијег — дивнога кићу од дванаест година — изрешета свега. Са пером, овако слабим као моје, не смем ни покушати да опишем избезумљени очај јадне мајке, чиј муж беше на фронту, и општу, дубоку жалост свих нас. Још ми је пред очима призор: како је подофицир Велц, кршан, јак и сав задихан, крчећи себи пут кроз гомилу, окупљену пред млином, с дечком у наручју дојурио кући. Ту су он и моје сестре, Јованка и Љубица које су као добровољне болничарке у Скопљанској болници племените Леди Пецет, разумевале се у првој помоћи, опрали му ране и превили га. После непуна сата хуктала је већ пред самом кућом локомотива из Пожаревца, са једним вагоном, носилима и неколицином немачких болничара и руских заробљеника. Дечак је пренет у немачку војну болницу, али је већ сутрадан отишао и он за својом сестрицом и млађим братом међ анђеле. Командант је, преко нас, изјавио нарочитим писмом најтоплије жаљење, што се апсолутно није могло успети, да се отргне од смрти сирото дете.

Нека је хвала за то тим човекољупцима, где су да су. Јер мржња и ратови су пролазни, и остаје само човек. Такви ће се увек одржати у мојем сећању лајтнанти Хофман, Штрелау, Венгел, Брант, Траутман, Флис, Бухе, капетан Барш, ритмајстер Штајн, лекари Лајбиг, Пахмајер, Холцман, Герсбах, и многи други. Својим хуманим опхођењем и ритерском готовошћу да учине добро дело, где год могу, они су врло много

допринели, те је народ у Пожаревачком округу предао драговољно заборави извесне немиле поступке немачких војних старешина при њихову надирању кроз отаџбину нашу. За три сиве окупационе године, српски је сељак, у *белим људима* са „цуцама“ (шиљцима) на шлему — како су наши сељаци називали Немце — гледао синове једнога великог и културног народа, који и као победилац душу не губи.

III

Моје симпатисање Немцима датира још из доба мога ђаковања у Минхену, Берлину и Хајделбергу. Није потребно истицати нарочито факт, да млад студент понесе са докторском дипломом пуно драгих успомена на земљу и свет, у чијој је средини провео најидеалније време живота. Ђачке су успомене у толико драже, што живот, готово по правилу, постане доцније врло прозаичан и по некад немилосрдно реалан. После ведра, безбрижна и незаборављена ђаковања на Изару, Спреви и Некару, у току мога живота, испуњеног борбом којој се нисам надао, беше доста мутних таласа. Али отаџбина има ту тајанствену моћ, да је вољена од нас, независно од тога јесмо ли срећни или несрећни у њој. И ма да сам као српски независан новинар и опозиционар водио отворену и огорчену кампању против наше званичне предратне политике, ипак сам дубоко сажаљевао обистињење својих предвиђања и осећао се најнесрећнији тек онда, кад остадосмо без крваво стеченог, подједнако свима милог нам и слободног крова над главом.

А до тога није требало и није смело да дође.

Нећу се упуштати у питање, да ли је Србија требала и морала бити повод светскоме рату, а нећу испитивати ни то: би ли наша земља — да је тај рат букнуо без нас — морала у исти загазити. О тој преважној и код нас још нерасправљеној теми имаће тек да се води нарочит и дуг разговор. У осталом, историја ће ту рећи свој суд, и ма колико се упињало са званичне стране, да се стварима даде друкчији вид, оне ће ипак бити макар кад тад постављене на своје право место.

Међутим, кад је већ дошло до учешћа наше земље у светском рату, морамо се запитати: зашто се пустило да дође и до оних многих недаћа, тако кобних по Србију и по

српски народ (повлачење кроз Албанију, устанак у Топлици, и др.), а које су се могле избећи упркос ратноме стању?

Тврдим поново да свега тога није морало бити. Окупација Србије није уследила због неизбежности или зато што се није могао предвидети слом државе, те га благовремено отклонити, већ зато што је тадашња влада, стрепећи од праведног народнога гнева, свесно и намерно обмањивала свет: да опасност не постоји. Још крајем августа 1915, биле су наша влада и врховна команда врло добро обавештене о великој и снажној акцији против Србије, коју су акцију приуготовљавали истодобно Аустро-Мађари, Немци и Бугари. Наши и француски авиатичари лиферовали су тачне податке о концентрацији великих непријатељских маса у источноме Срему и Банату. Чак су и румунски листови објављивали тих критичних дана, да ће Макензен предузети врховну команду над војском, која има покорити Србију.

Осим тога, српска је влада знала и то, да се не можемо надати никаквој савезничкој помоћи. Наши су савезници веровали у мирољубивост Бугарске, а уз то нису били у могућности, баш и да су хтели, послати нам војничку помоћ. Не мора се бити стратег, него располагати с обичном здравом памећу, па увидети: да онда, кад су из владиних кругова распростиране вести о доласку савезничке помоћи, — та помоћ није могла бити послата, због краткоће времена, због даљине и несташице превозних средстава.

То су знали чак и многи људи, који не беху блиски влади, али су имали прилике да се из страних листова информишу о ситуацији. Како је онда тек сама влада морала бити обавештена! Њој су морали бити познати и најмањи детаљи, јер јој стајаше на расположењу цео обавештајни апарат (аташеји, авијатичари, шпијуни и т. д.).

Место да изврши све потребне и паметне предохране, како је никаква евентуалност не би могла изненадити, и место да погледа истини поштено у очи, — влада и њена каскала паковали су кришом своје ствари, пунили џепове новцем и удешавали у потаји све да спасу себе и породице своје, а јавно су, са злочиначком лежерношћу Калигуле и Нерона, ширили гласове: да опасност не постоји и да се народ нема раштa узнемиривати. Тако је бестидно обмањиван народ чак и после уласка Бугарске у рат, и ако се позитивно знало, да

БИБЛИОТЕКА

Србија у тој неравној борби мора пропасти: — јер је наш положај био тако очајан, да више није ништа помагала ни способност наших војсковођа ни пословичка храброст дивне српске војске.

Па кад је све то тако, онда се мора сваки поштен Србин и сваки честит син ове издане земље запитати: зашто је влада тако диндушмански поступила према рођеном народу? Одговор је прост, и малочас сам га нагласио — *влада се бојала народнога гнева*, премирући од страха да се пушке не окрену против ње, јер се Србин није могао помирити ни са привременом пропашћу своје отаџбине. Да не би дошло до излива тога гнева и до пада владе, она је, за љубав власти и да би избегла одговорност, извршила највећи злочин у српској историји — жртвовала је слободу земље и довела у њу непријатеља.

И кад је већ, на тај начин, пропаст Србије постала свршен чин, за мене је после тога, у нашем општем јаду и чемеру државно националном, била једина нада и веровање: да ће се, помоћу Немаца, моћи у новоствореном стању ствари учинити што шта, како би се становништву олакшао положај и створили услови за лакше подношење непријатељске окупације. Не може ни она трајати тек вечито!

Моје веровање показало се оправданим. Немачка није према српском народу гајила никакових трајно завојевачких намера, нити је била политички заинтересована у Србији. Немци су сами признавали, да им је војнички посед Србије привремено потребан, због њихових економских циљева на даљњем Истоку, и да би за време рата имали преко наше Моравске долине најкраћу везу с Турском. Није било ретко чути од овог или оног немачкога официра, да ће Србија не само постати слободна, него још и увећати се. Аустријанци и Бугари, на против, живели су у блаженој самообмани, да ће остати њени стални господари.

Да су Немци овако мислили искрено о Србији, доказује и ова чињеница. Они су, пре но што је коначно извршена деоба Србије између Бугарске и Аустро-Угарске, озбиљно се носили мишљу да нам даду неку врсту грађанске самоуправе, под надзором, разуме се, њихових војних власти — налик оној коју су, доцније, са Маргиломаном на челу, спровели у

Румунији. Верујем да су они сличну комбинацију имали и са Француском, рачунајући у том случају на Кајоа.

У том је смислу водио Макензен неке разговоре у Крагујевцу са извесним српским политичарима, који беху остали у земљи. Тим поводом дошао је био једнога новембарског дана 1915 генерал граф Вестарп, из штаба Макензенова, у Мало Црниће, и мојем покојноме оцу Светомиру Николајевићу, у моме присуству, *понудио формално положај цивилнога гувернера Србије*. Отац је одбио понуду, мотивишући колико старошћу, толико и тиме што је сматрао, да ми који нисмо отишли из покорене земље, не смемо ништа предузимати мимо вољу и без пристанка оних, који ради нашег ослобођења одоше да даље гину.

— Дајте нам, господине генерале, одобрење њихово, па ћу вас ја, овако стар, први помоћи у тој племенитој намери. Без тога, ми имамо само једну дужност: да будемо према вама лојални и да мирно чекамо.

Генерала графа Вестарпа беше очевидно гануо овај одговор очев и он му је, затресавши му енергично десницу, рекао одсечно, онако по војнички:

— Тако говори патриота.

После тога је цела наша породица пила чај с генералом моћне непријатељске армије. Граф Вестарп је млађи брат познатог немачког конзервативца, али је и он био претурио шесдесету. Био је држеч и здрав старац, и весељак. Ми смо му се допали, а и он нама. Разговор је текао неусиљено, о општим питањима свакидашњице, о свему што такозване непријатеље, ако су као људи добри, приближује једне другима.

Напољу се, међутим, хватао први зимњи сумрак. Кроз снег који је вејао, могле су се још назирати беличасте силуете околних брежуљака, с којих су тако рећи јуче две закрвављене артиљерије косиле најбољу децу својих народа.

При растанку граф Вестарп се обрати мени питањем: да ли бих бар ја, кад га је већ мој отац одбио, хтео бити на услузи саветом и упутствима немачкој етапној командантури у Пожаревцу? Она намерава да у свом етапном срезу организује једну грађанску управу од наших угледних мештана. Ако би се таква управа показала целисходном, онда би је немачке војне власти спровеле свуда у Србији.

Мени се намера ова учини врло добра. Сматрајући да ћу тиме моћи само користити нашем свету, дам пристанак немачком генералу. Учинио сам то мирне савести, јер је посао овај био локалне природе и није имао ни у колико званичан политички карактер, као што би га, у ондашњим приликама, имао положај цивилнога гувернера за целу Србију.

IV

Већ после два три дана будем позван у немачку етапну командантуру у Пожаревцу. Примио ме је командант, потпуковник фон дер Гребен, у присуству ађутаната Флиса и Елингера. Поновио ми је скоро дословце речи графа Вестарпа и тражио моје мишљење: како би требало организовати грађанску власт на подручју његове етапе? Ја сам сматрао за потребно упитати га претходно: жели ли са мном да говори у својству победиоца, или ћемо разговор водити као људи, независно од ратне среће која је врло променљива? Зашто сам употребио ову јевтину фразу, и да ли је то од мене било искрено или афектација, неизбежна код свакога човека кад осети да му се изузетно придаје некаква важност, — не знам ни данас; али тек, на моје питање, немачки официри изменише врло карактеристичне погледе. Потпуковник фон дер Гребен, прогрушане косе и са беспрекорним раздељком на сред темена — један у правом смислу те речи господин-човек, о чијој сам се необичној племенитости доцније многоструко осведочио — рече ми фрскајући, и уз осмејак у коме заиграше и наклоност и иронија:

— Господине докторе, ја Вам не наређујем, већ желим и молим да чујем Ваше мишљење.

На то сам изнео немачком команданту конкретне предлоге и оцртао у најширим потезима план рада. Мој је положај био врло незгодан и тугаљив. Морао сам на једној страни водити рачуна о Немцима као победиоцима, а на другој се страни чувати да не увредим осећај родољубља и личнога достојанства нас побеђених. Посао није био лак, али је ипак свршен тако, да је од тога мога заједничка рада с Немцима тамошњи наш свет видео само вајду. То ће — смело тврдим — посведочити цео округ Пожаревачки из доба окупације

Између осталог, успео сам да се обустави свако интерниране и да се многи ухапшеници, на моје јемство — а онда се јемчило главом — ослободе затвора у Забели код Пожаревца. Како окупација беше онда још сасвим тазе, и страсти завитлане, то је било главно сачувати кожу у оној првој ватри, а после је већ лакше ишло. Као увек у нередовном стању, тако је и овде било тешко, све док се победилац и побеђени нису упознали међусобно и док није живот опет ушао, колико толико, у старе колосеке. Зато је у таквим приликама хитна помоћ најпотребнија, и за мене ће остати вазда задовољство, што сам био у стању да је баш тада указујем.

Данас, након скоро осам година, потресних и бурних по догађајима који су се одигравали, не сећам се више тих свију лица, избављених мојом интервенцијом. Верујем да се већина потрудила и успела да ме заборави. Људи лако и брзо губе из памћења сваког, ко им за спасени живот и за услуге у опште не тражи ни „хвала". Памти се само оно, што се плати морално или материјално. Не знам да ли бих и сада, после свих искустава, био толики Самарићанин (да не употребим незгоднији израз), али сам дошао до сазнања: да награду за добродетељи не треба само на небу очекивати, већ је треба мало и на земљи потражити.

Али кад сам већ то пропустио, неће ми се замерити што ћу навести бар неке случајеве, које сам запамтио и о којима имам писмених података. Биће и они довољни, да пруже читаоцу слику оних најкритичнијих дана, када се омркне а не осване се.

Један од првих, за кога сам имао срећу да се заложим, био је мој школски друг и пријатељ Владимир Антонијевић, ондашњи судија у Петровцу, а сада секретар касације. Поступио сам одмах по писму Воје Карановића, судије, које гласи:

Петровац, 12-XII-1915.

Драги Божо,

Влада судија и писар Мика Димитријевић су јуче притворени и данас ће бити спроведени за Пожаревац.

Они су Вас молили, а и ја Вас молим, да од своје стране учините све, ако је икако могуће, да се ослободе.

Примите много поздрава.

Воје. Карановић, судија.

Том су приликом пуштени у слободу и синови Давида Стојановића, трговца из Петровца, Војислав и Михаило. Онда беху гимназисти. Сада је први порезник у Жабарима, а други студент права. Бејах се згрозио пред фактом, да се чак и деца хапсе, али ме је немачки командант убедио, да је то учинила некаква аустријска патрола. Цитираћу само пасус из Давидовог писма од 18—XII—1915, колико да се види, како нам је онда била невоља свима голема.

Драги куме Др. Божо!

Неизмерну Вам захвалност дугујем за слободу своје деце, јер ми је срце ублажено од силног узбуђења, кад су их интернирали. Колико ја, толико дупло моја породица дугује Вам искрену благодарност. Молићу се Богу за срећу и живот Ваш, па и целе Ваше породице.

Од пок. Светозара Ђукића, пароха Батушког, сачувао сам ово писамце:

Батуша, 22—XII—1915.

Драги куме Божидаре,

Мој братић Миливоје Т. Радивојевић, син Тимотија Радивојевића, свештеника из Брзохода, сестрић рођени г-ђе Јелене Марковић, управитељице женске раденичке школе и др-а. Душана Рајичића, референта, јуче је заробљен у Брзоходе и одведен је за Забелу. С тога Вас мо им учините све што се може, јер је учитељ Брзоходски. Веома ћемо Вам бити захвални на Вашој доброти.

Да не бих замарао читаоце, а и самоме тешко ми је сећати се тих ломњава и борби око спасавања главе на раменима, — цитираћу још само ово писмо:

Петровац, 10—XII—1915.

Драги Божо,

Шаљем ти под ·/. овај списак грађана Петровачких, који су у првој галами интернирани.

Ја те молим, да учиниш све од твоје стране, да се исти врате својим кућама; а нарочито за ове, где сам ставио своје име и презиме, јамчим лично: да су људи поштени, да нису војници и да ће радити за одржавање правног поретка. За остале јамчиће овд. општински суд, а тако исто са њиме и ја, само да их видим, јер их се по имену не сећам.

Очекујем твој скори долазак, ради споразума за даљи рад.

Поздравља те твој
Влад. Антонијевић, судија.

По списку што ми га је Антонијевић послао — остале спискове сам изгубио — успео сам да се ослободе ова лица: Иван Милорадовић (ковач), Сава Ј. Петровић, Станислав Филиповић (кафеџија), Иван Ивић (ковач), Стојић Мијаиловић, Данило Миловановић (трговац), Лука Миладиновић (кафеџија), Радивоје Пантић, Владимир Живковић, Гаја Вукомановић (бив. полицијски писар), Мика Лончар, Мијаило Гојковић, Стеван Михаиловић, Мијаило Јовановић, Раја Павловић, Никола Црквењак, Лазар Милошевић, Димитрије Трајковић, Мијаило Стокић, Данило Радосављевић, Милорад Б. Јоцић, Драгутин Љ. Стокић, Миливоје Т. Радивојевић (учитељ из Брзохода), Милисав Никодијевић (председник из Забрђа), Стојадин Павловић (књижар и народни посланик), Михаило Љ. Костић (ћата из Лопушника), Милан Јевремовић.

Већина њих беше остављена на миру код својих кућа. Шта је с њима било после, под Бугарима, јесу ли се и како спасли, — то не знам, јер онда морадох се и сам постарати за рођену кожу.

Осим побројанима, могао сам притећи у невољи и двојици одличних људи, које сам високо ценио са њихове личне честитости и патриотске исправности. То су покојни Јошка Јовановић и др. Станојло Вукчевић, радикални прваци. Њихово је присуство бунило од некуд аустријског ћесаро-краљевског надпоручника, некаквога Елиаса, који је био деташиран немачкој етапној командантури и носио празну титулу: k. u. k. Ortskommandant (ц. и кр. командант места). Тај ме је Елиас мрзео искрено због мога утицаја на Немце. Али је и он мени био одвратан, јер је покушавао да наметне аустријски шпијунски систем, чепркајући као петао на буњишту по политичкој прошлости појединих виђенијих људи у Пожаревцу и округу, и користећи се доставама проданих душа. На жалост, достављање и нека врста добровољне шпијунаже — онако, из љубитељства према дотичном занимању, као кад се неко аматерски бави каквом вештином или спортом — узимали су тада, под утицајем Аустрије, све више маха у целој окупираној Србији. То је било онда големо наше зло, и остаће у историји окупације Србије, поред светлих тачака, једна црна и гадна мрља.*)

*) Правда захтева да се, као контраст овоме Елиасу, захвално помене аустро-мађарски капетан Штрекел (данас мајор у нашој војсци). Он је био командант некаквог аустријског одељења за бојно снимање

Јошка Јовановић, коштуњав, висок и сангвиничан старац, имао се интернирати на доставу једног Пожаревачког пилићара, који се огаздио ликерујући Немцима живину и јаја. Јошка је тобоже грдио јавно окупаторе, а доктор Станојло, по мишљењу Елиасову, учинио је смртни грех већ самим тим, што је био „вице-президент" српске аустрофобске скупштине. Кад сам команданту фон дер Гребену рекао, да би тако ситничарски поступак био недостојан једне велике и културне Силе, каква Немачка треба да остане на супрот Аустрији, и да ћу ја, буду ли њих двојица интернирани, ићи радо као трећи (што је Елиас ватрено желео), — командант је одустао од њихова интернирања. Доцније, при самом уласку Бугара у те крајеве, фон дер Гребен и ађутант Флис саветовали су и мени, *и д-ру. Станојлу преко мене*, да се одмах уклонимо. Они су исто вече, при сусрету с бугарским официрима, сазнали да ће нас Бугари интернирати. У највећој журби испоручио сам то доктору и предложио му да се заједно пребацимо преко Мораве, бар за прво време, док ствар не легне. Он није пристао, а ја остадох при одлуци. Тако сам се привременим бегством спасао бугарске интернације, док је Вукчевић био један од првих у Пожаревцу, који су је искусили. Доцније се и он вратио.

Сличне муке имао сам, да осујетим интернирање Милорада Радовића и Градимира Вуловића. Њихов је случај врло интересантан. Обојица су, некако баш пред државни наш слом, пуштени били са робије. Градимир, чиј отац држаше механу у Малом Црнићу, беше осуђен као малолетан, зато што је у свађи око ораја убио друга; а Радовић—Раул, данашњи уредник радикалног листа „Грађанин" у Пожаревцу, учинио је као писар управе вароши Београда дефицит и био осуђен на десет година робије, са губитком грађанске части. Склопивши још у Београдском казамату нераздвојно пријатељство, њих двојица су за све време окупације живели у Малом Црнићу, обављајући механску радњу и тргујући са свињама, машћу и брашном. Ја сам сматрао, да сад, у пропасти земље, не треба потрзати те њихове грехе прошлости. Уз то сам имао и на-

земљишта (Kriegsmappierungs-Abteilung), које се, од некуд, обрело у Петровцу и ту остало кроз целу окупацију. Штрекел је, због своје готовости да учини добро где год је могао, оставио у Петровцу и околини пријатну успомену.

рочита обзира према Радовићу, због његова честитога оца, пок. Мате Радовића. Уживајући с правом глас савесног начелника окружног, Мата Радовић је важио као најљући противник радикала и велики приврженик династије Обреновића. Из обзира према том поштеном човеку, а потпуно независно од његових политичких назора, сматрах некако дужношћу, да се заузмем за сина му Милорада, те наименујем и њега и Градимира за писаре Мало-црнићске општине, и тако их спасем интернирања. Елиас је и на то протестовао код немачког команданта, под изговором да ја узимам у заштиту чак и бивше робијаше и криминалне типове предратне Србије.

Бистар и окретан, Радовић се доцније, под Бугарима, умео врло добро снаћи. Био је код њих веома радо виђен. Изгледаше да га нарочито повлашћују, да је био, управо, као неки бугарски љубимац. О Градимиру сам доцније слушао, да је са бугарском заставом предводио регруте из Малог Црнића и околних села, а сам је „забушио" бугарску регрутацију. Због тога је наш сељачки свет зазирао од њих двојице. Мислим да то беше безразложно, јер колико знам, нису они учинили ништа рђаво. После ослобођења, још првих дана, Радовић се склонио у Пожаревац, управо он је ту добегао, не осећајући се више сигуран у Малом Црнићу.

V

Већ првих дана мога рада с Немцима, као за пакост, беху учестали извештаји немачкој командантури: како су у овом или ономе селу пресечене телеграфске и телефонске жице. Ја сам председницима подручних ми општина, на састанцима које смо држали свакога четвртка у Пожаревцу, редовно наглашавао да се у интересу и сопственом и целога села морају тога клонити као живе ватре. Ту је, за време рата, свака војска најосетљивија и ту одиста игра глава.

Али кметови нису тек криви, што се налазило будалâ или неваљалаца, да секући жице напакосте селу. Мука је била велика, доказати то Немцима. Па ипак се спорови те врсте добро поравњавали, док село Живица није загрдило. У њему беху и жице однесене, и дирeци обаљени.

Да би томе учинили једном крај, и сатерали до сржи страх и пред самом помишљу, да се то понови, — Немци

хтедоше јавно стрељати кмета из Живице. Мој положај био је због тога очајан. Ко год ме иоле познаје, вероваће да сам имао један од најтежих тренутака у животу, кад ме је сиромах кмет — ситан и доброћудан старчић — кумио и преклињао да га спасем. Али како? Командант фон дер Гребен, човек који је иначе имао врло много срца — о томе сам се уверио из његова понашања нарочито према руским заробљеницима — није се овога пута дао ни опепелити. Тада дођох на мисао, да му предложим замену новчаном казном, а ја се лично примам гаранције, да се то у будуће више дешавати неће.

Тако кмету остаде глава на раменима, али село буде осуђено на новчану казну од двадесет хиљада динара, односно десет хиљада круна ондашњих.*) Сад је, опет, било повуци-потегни да се нађу паре. Сељак не дреши шâле кесу, а сељани Живице нису, до душе, ни били парајлије. Трчали смо и кмет и ја, да напабирчимо бар коју хиљаду у вароши, колико да се накрми прва отплата. Захваљујући Чечелском, Кости Обрадовићу и Страхињи Пантелићу, директору штедионице, били смо у стању положити немачкој командантури пет хиљада динара. Осталих петнаест хиљада, што рекли наши: Бог да прости! Одласком Немаца из Пожаревца та је ствар некако заташкана.

Поред кубуре да се спречи интернација, хапшење и кажњавање, највише ми је главобоље задавала реквизиција. Знамо сви крајњу осетљивост нашега сељака, кад му се дирне у мâл, и да је његов бол за одузетим волом или овцом скоро раван болу за изгубљеним чељадетом. Чинио сам колико год сам могао, да се и ово зло, кад се већ није могло сасвим избећи, сведе бар на меру која је сношљива. Имао сам и међу самим сељацима одане помагаче у томе. Кад би се сазнало, да предстоји ново реквирирање, ми смо, договорно, склањали стоку на забачена пасишта, а у торовима, оборима и стајама остављали оно, што се могло прежалити. Тако су били и вуци сити, и овце на броју.

По селима је ишло то и којекако, али је тешко било на већим пољским добрима, као у Летњиковцу, Братинцу, Шувајићу, Малом Црнићу, Великом Селу. Њиховим је сопственицима много одузимано. Неки од њих — на пример,

*) Према Макензеновој прокламацији, два динара су рачуната у једну круну.

Андра Николић из Летњиковца, или онај из Шувајића, Бркић у Великом Селу, Добросав Петровић у Петровцу — и зарађивали су доста. Нарочито под Бугарима, између Пожаревачких предузетника и бугарских меродавних фактора, похлепних на ћелепир и „рушвет“ (мито), беше се развио готово дирљив шпекулантско-пријатељски однос.

Колике је размере узимала реквизиција, онда кад је прегажена Србија морала да храни не само себе и непријатеља у њој, већ и да дохрањује Беч и Берлин, види се најбоље по реквирираној храни и стоци са имања у Малом Црнићу,*) што под данашњом валутом представља милијоне вредности.

*) За доказ нека послужи ово писмо:

Мало Црниће, 23-XII-1915.

Драги мој Божидаре,

Молим те да одмах потражиш г. фон дер Гребена и умолиш га у име моје и наше породице: да кућу и фирму поштеди од даљег реквирирања жита и стоке. Реци да је од немачке војске узето Бајлонима само у М. Црнићу, до сада:

12	вагона	или	120.000 кгр.	брашна
40	„	„	400.000 „	мекиња
28	„	„	280.000 „	пшенице
15	„	„	150.000 „	кукуруза
100	комада свиња			
2	коња с амовима.			

То је сем оних шест коња, што су нам на путу од Крушевца испрегли из кола. Ја мислим да је то доста. И праведно је и човечно да се обустави даље узимање, како би се оставило од чега ће многобројна породица Бајлонова и наша моћи исхранити се и живети. Само чланова породице наше и Бајлонске има близу 200 душа, а колико још радника и њихових фамилија. Сви они имају да живе од оног што остане неоднесено од немачке војске.

У том смислу говори г. ф. д. Гребену. Кажи да за оних 100 свиња и 2 коња с амовима, није дата никаква признаница.

Код куће смо сви, хвала Богу, здрави. Поздрављамо те.

Твој отац
Свет. Николајевић.

Ма да је писмо, које овде објављујем, приватно-породичног карактера, држим да сам за љубав истине смео се огрешити о дискрецију. Дознао сам доцније, да је фирма у главном обештећена, на основи реквизиционих признаница које сам јој тада издејствовао код немачке окупационе власти.

У самом Пожаревцу, који је са својим обијеним дућанима, појединим у пола изгорелим кућама и својом изривеном, џомбастом калдрмом, пружао тада најжалоснију слику, — учинио сам да се његови грађани окураже и да живот почне опет тећи нормалним током. У томе ми је много помогао ондашњи председник Пожаревачке општине Ђура Петковић, један старији, поштен и енергичан човек, бравар по занимању, који је због свога знања немачког језика — више но осредњег, до душе — и због своје отворености стекао поверење Немаца при самом уласку њихову у Пожаревац. Нас двојица смо успели били, да грађанима који су се из збега враћали у своје опљачкане и празне домове, и трговцима који су затицали тезге, рафове и магацине без еспапа, омогућимо поново сношљив живот, рад и зараду. Том приликом дошао сам до болна сазнања: да су пљачку вршили у главном они наши преостали мештани, који слично мародерима после битке, искористише за своје гнусне радње оно најопасније међувреме, док победилац није још стигао завести ред и док се побеђени нису још вратили својим огњиштима.

VI

Ваљало је сада, напоредо са осталим најхитнијим пословима, решити и питање цркве, или тачније: питање богослужења и осталих свештенорадњи. Наше богомоље, тих првих дана по уласку непријатеља у земљу, онако запуштене, оштећене и прокисле, изгледале су тужно. Чак и у срцима, мање оданим цркви, будио је њин изглед неподељен револт и гнев.

Одиста има нечег дубоко присног, нешто што се не да дефинисати, у вези свију нас са Православљем. Док је, на пример, савремени католицизам, својом измајсторисаном и женски сладуњавом манифестацијом вероисповести, успео да отуђи велики број интелектуалаца, дотле се противу Православља — баш зато што оно није само вероисповест, него једна вера — не буни ни најбезбожнији Србин. Ми смо, без сумње, сви колико год нас има, не знајући ни сами како и зашто, од колевке до гроба припојени православној народној цркви. Не похађамо је као католици, клечимо у њој кад морамо, и крстимо се да нас други не опази, али је, при свем том, волимо и не дамо је. Наш сељак се шегачи са попом, прави неслане шале на његов рачун (чему, наравно, даје и поп често повода), па ипак, кад устреба, брани он

искрено и одлучно свога „пајку“. Ваља знати да Србин, одавно, није био толико побожан, и ретко кад славио тако ревносно крсно име и чувао своје обичаје, као под непријатељском окупацијом.

Прожет и сам тим осећањем, и договоривши се претходно са Пожаревачким свештеницима, предложио сам немачком команданту, да цркве у округу опет пропоју. Али је незгода била сад у томе, што поједине беху од непријатељске војске претворене у штале за коње и толико обесвећене, да по нашим канонима нису могле пропојати, док их епископ не освети поново. Пошто смо се споразумели, да за почетак буду отворене само оне цркве, које беху колико толико неоскрнављене, искрсну друго, још шкакљивије питање: хоће ли се помињати име нашега владаоца, и шта ће бити ако Немци усхтедну да се моли за здравље њихова цара? Довољно западњак и протестант, командант није срећом на то много полагао. Остало је да по црквама не буду помињани ни Петар ни Вилхелм; а хоћемо ли се ми за свога Петра молити кришом, — то је наша приватна ствар! Међутим, треба забележити да су Бугари, чим загосподарише Поморављем, прво српске попове, у колико их нису одмах интернирали или поубијали, натерали да спомињу Фердинанда.

Много је више запињало око звоњења. Потпуковник фон дер Гребен, као сваки дисциплинован официр кад себи нешто уврти у главу, имао је неки страх од звона и сматрао их је за опасна. Ту је он био војник од пете до перчина, те га је требало уверити да отуда не може бити никакве опасности по Немце. Тога ради био сам удесио, да му предстане нарочита депутација Пожаревачких свештеника, у којој су били угледни пароси и проте Пожаревца: Љешевић, Милан Бранковић, Мита Стојановић и још неки. Објашњавали смо му значај звона у историји православне цркве. Ја сам га подсетио на славну Шилерову баладу о звону, и испричао му како је Милош Обреновић, године 1830, умилостивио био чак и Турке: да после петстолетног робовања допусте Србима звоњење. Додао сам, напокон, и увијено, да је војска већ и онако употребила сва звона за топовску ђулад, те од ово мало што се сачувало, не може бити никакве опасности.

— Also gut (добро, дакле), нека се звони... Само немојте сувише гласно, да не би изгледало као да оглашујете буну! —

рече нам, са осмехом испод уздигнутих, проседих бркова, на растанку фон дер Гребен.

Тако смо, обрлативши овога душевног човека, дочекали да српско звоно већ сутрадан позове Пожаревљане у божји храм.

У питању школе ишла је ствар много лакше. Немачка војна власт не беше ни у колико противна, да проради све школе у округу. Тешкоћа је потицали искључиво отуд, што су многи наши родољубиви учитељи били одсутни, на војним дужностима или у таборима заробљеничким, те се морало рачунати с оним што се имало на расположењу. Зато бејах принуђен, да отворим основне школе само у селима, где се затекао учитељ или је била присутна бар учитељица.

Немци се нису мешали у школске ствари, док су Аустријанци прописивали шта ће се и како учити, а Бугари на просто заменили све српске школе чисто бугарским.

Једина школа српска, под Бугарима, одржавала се *потајно* у Малом Црнићу, и већ зато заслужује да се о њој опширније проговори.

Школа се састојала из једне учионице, импровизиране у кући до млина, а учитељица је била г-ђа Љубица, супруга Мало-црнићског учитеља Васе Крагуљевића. Родитељи, деца и њихова учитељица лебдили су над милом школицом, чувајући опрезно своју заједничку тајну од злурадих и подозривих погледа непријатељске страже.

Овај скровити школски кутак био је драг и нама старијима. Ту нам се имена нису побугаривала, нити нам се доказивало да смо од старине Бугари и да смо ослобођени испод српског јарма. Ту су наша деца србовала, певала се српска песма, читала српска молитва. Како је лепо имати своју рођену школу!... Био сам школски човек дуго, учио сам и друге, бејах наставник и деци и одраслима, али ме је тек несрећа отаџбине уверила о правом, неоцењивом и пресудном значају, који школа има у животу једнога народа.

Сећам се живо како смо последњи пут под непријатељем прославили Светога Саву. Кажу обично: где је слава, ту је Србин; али се такође може с правом рећи: где је Свети Сава, онде су Срби. Као крсно име, тако и прослава Светога Саве представља наше народно обележје, она је непобитан доказ србинства, чист и поуздан израз душе српске.

Био је један од оних ведрих и благих зимњих дана, када вам изгледа да је зима изненадно и пре времена стукнула пред пролећем. Сунце је сијало, врапчја се цева разлегала, голубови су гукали по крововима и у голубарницима. Са Млаве допираше бучање воде на устави, а из великог млина, у коме се млело за бугарску војску, чуло се добро познато, пријатно брујање и тутњање. Све је будило утисак пролећа, само су снежни покров околних брежуљака и нага дрвета у башти немо опомињала, да је још зима.

Били смо од раног јутра на ногама. Мајке су опремиле децу како су најбоље могле и умеле. Девојчице с оплетеним витицама и мушкарчићи озбиљна лица, сви ведри, лепо очешљани, у хаљиницама брижљиво поновљеним и озарени неким унутарњим, празничним одблеском детињске невиности. Крију̂ћи испод капута и кецељица своје ђачке торбе, и неопажени од бугарских војника, они су срећно стигли у омиљену учионицу, која је сада мирисала на тамњан и на чисту дечју душу. Слика првога српског просветитеља била је сва у зеленилу јелиних гранчица, а из ових су провиривале ружице од црвене хартије и српске тробојчице, што су их вредне дечје руке у потаји изрецкале. Изгледало је као да дух Савин сађе међу нас, да нам улије снаге и утехе.

У том се сребрни гласићи разлегоше учионицом, и наша мила старинска песма „Ускликнимо с љубављу“ доби наједанпут херувимску лепоту мелодије и дубоку побожност свенародне молитве. А кад деца запеваше последњу завршну песму:

Устај, Србе, тебе зове
Цар-Душана гроб,
Свете кости Лазарове:
Да не будеш роб —

осетисмо сви тога тренутка, да су с нама Бог и Свети Сава, и да час слободе мора ускоро куцнути.

Тада се збило нешто потпуно неочекивано, и ако смо били навикли да будемо увек на опрези и да нас ништа не изненади. Једна група бугарских чиновника и официра, са женскадијом, беше начинила излет из Пожаревца. Деца су их кроз полузастрвен прозор најпре опазила, те преплашено и на предах узвикнуше: Бугари долазе!... Ми, старији, само се згледнусмо а прва нам мисао беше: одкуд баш данас да наиђу?

Ипак је све прошло на миру. Захваљујући срећном случају, незвани гости промакоше покрај учионице не приметивши ништа, и упутише се уз кућње степенице на горњи спрат; а деца увардаше згоду, кад их нико не види, па прснуше куд које.

VII

Мој рад под Немцима, у округу Пожаревачком, имао је своја два три момента, којих ћу се сећати увек са задовољством и поносом. Нека ми је допуштено изнети овде још један такав момент, врло важан за оног ко буде умео и хтео писати непристрасну историју окупације Србије 1915—1918.

Као шеф грађанске управе у етапном срезу Пожаревачком (а то је био онда цео округ Пожаревачки, највећи у Србији), ја сам издејствовао био код немачких војних власти: да се *нама*, Србима, допусти да судимо, и то по *српским законима*. Осуде које би општински суд, по трећој части Кривичног Законика, или по другим законима доносио, може казне по тим осудама извршивати за дела, која се казне по *званичној* дужности, ако би имао разлога за то; а жалбу, ако би била против ове осуде, општински суд има одмах послати Српском етапном суду у Пожаревцу, на расмотрење и одобрење. Осуде, пак, за дела која се казне по *приватним* тужбама, извршиваће општински суд, кад та осуда постане извршна. Такса по жалбама, као и за спорове, неће се наплаћивати.

Имао сам доста напора око тога, да добијем одобрење: да се суди по законима Краљевине Србије, а да се пресуда не изриче у име окупаторских Сила или владалаца њихових, већ у име Правде. На послетку, захваљујући увиђавности немачких меродавних фактора, ми смо у Пожаревцу добили чисто српски суд — једини у Србији за време окупације. Председник његов био је Стеван Максимовић, један од најугледнијих Пожаревачких грађана и најбољих правника српских, а државни тужилац и судија био је Јован Јеличић, такође врло цењени адвокат Пожаревачки. Грађанске судије беху др. Јарослав Чечелски, апотекар, и трговац Коста Обрадовић. Њихови су заменици били др. Станојло Вукчевић, окружни физикус, дугогодишњи народни посланик, сенатор и председник српске народне скупштине, и Стојан Павловић, трговац.

Стари Максимовић, у једној књижици својих успомена из окупације,*) истакао је значај те моје акције из оних тешких дана, и ја се и као Србин и као човек поносим похвалом овога честитог и радољубива старца.

Али хвала припада првенствено лајтнанту Јулијусу Флису, ађутанту немачке етапне командантуре. Доктор права, Флис је по својој грађанској професији био правозаступник у Берлину, а као резервни официр изгубио је око и тако доспео на службу у позадини. Овај ваљани човек гајио је једну топлу, скоро необјашњиву симпатију за нас, Србе, и ми смо њему — као, у осталом, великој већини Немаца — били симпатичнији од њихових савезника Бугара.

И што сам ја готово сваки свој предлог, па чак и најпретеранији, успевао да у немачкој командантури протурим и остварим, — имам поглавито Флису да захвалим.

Никад заборавити не могу, кад смо он и ја, дубоко у децембру, преко мећавом заметених друмова, стаза и богаза потуцали се по Пожаревачким селима: да преко осамдесет сеоских општина уредимо сходно Закону о Општинама побеђене Србије. Или кад смо, обилазећи завејане гробове војника српских и немачких, по заспалим пољима Стига и Жевца, и под небом које је мртвачки ћутало, навраћали прозебли у сеоске механе, да се откравимо и пригрејемо... Хеј, како то данас, у слободи, изгледа далеко, ма да је недавно било, и како све личи на један суморан и давни сан! А како је све то била једна истина, суморна и преболна: јер су гробови јунака, у атарима Салаковца, Великог Црнића, Калишта, Батуше, Топонице, манастира Заове, Великог Села и других села, били онда још врло свежи и многобројни...

Уређујући општине добио сам, изненадно, прилику да отпутујем у Београд на дан два. Указала се потреба за неким нашим законима. Бејах примио на себе, да их преведем Немцима. Ађутант Флис, по темељности немачких стручњака, хтео је такође да сазна што више о нашој правној литератури.

Једва сам дочекао прилику да видим Београд, јер га се бејах силно зажелео, а нисам га видео од како је ропства допао.

Већ сутрадан ујутру стајали смо, на студеном ветру у Дубравици, ја и мој пратилац Никола Маљевић, чиновник

*) Издање књижаре Геце Кона, 1919, стр. 48 и сл..

Мало-црнићског млина. Одраставши у нашој кући, Никола је уживао и симпатију и поверење наше, те га на његово наваљивање морадох повести. Волео је и он Београд, као ја, ма да је Црногорац.

VIII

После извесна времена пребацише нас немачки војници у моторном чамцу на мађарску обалу. Одатле нам је ваљало пешачити скоро два сата до Ковина. Брод је онда тек од Смедерева саобраћао за Београд, ваљада зато што још не беху све мине повађене из Дунава. Од Ковина у Смедерево превозило се великом скелом на шлеповима.

Ишли смо некаквим насипом, посред шипражја, остављајући лево, валовит и мутан Дунав. Успут нас зауставише два мађарска пољска жандарма. Они што на црним полуцилиндрима носе шарена пера из петловог репа. Имали су тесаке на пушци. Прегледаше нам легитимације, одмерише нас од главе до пете и пустише нас да продужимо пут. У Ковину, у једној кавани, купили смо сто грама изврсног дувана зв. „пурзицан", што личи на влакна најфиније жуте свиле. Ц. кр. војник што нам продаде, морао га је негде украсти, јер је сам пушио на лушу једну крцу, од које се Цигани трују. Затим смо с немачким војницима и неким Банаћанима, па чак и са мекленбуршким коњима, укрцали се на велику скелу и запловисмо према Смедереву.

Није потрајало дуго, а пред нама се указаху куле Смедеревског града. Изледало је као да су искрсле из мутне пучине и подрхтавају у студеној измаглици, која се цедила над валовитим Дунавом. Десно су се протезали чувени, сада махом упарложени Смедеревски виногради, о којима се вели да их је садио још Аурелије Валерије Проб, када је винову лозу пренео из Азије у Европу. Зимњу суморност појачавали су опустели и приликом бомбардовања порушени летњиковци, путање у коров обрасле и блатовит, разривен друм, над којим су вране грактале.

Град се сада цео видео. За мене је био он увек занимљив, кад год сам имао прилике да га посматрам, али ми се овога пута учинио читавим символом државне трагедије наше. Зидан је баш онда, када је залазило сунце слободе српске. Онда, око 1430 године, под владом Деспота Ђурђа, беше

оволико исто душевних потреса и депресије у земљи Србији, као и данас. Чудна истоветност случаја у историји, — а историја се понавља!

Шта је све видео и преживео овај романтични град! Као да гледам како из њега изводе мезимицу Деспота Ђурђа, лепотицу Мару, да је даду султану Бајазиту. Требало је њу принети на жртву ради спаса угрожене државе. Ено првенца несрећног Деспота, храброга Гргура, где дуго и јуначки брани град од Турака. Чујем њихово алалакање. Јуришу и падају око градских кула, али ће се посада морати због глади предати. Турци воде Гргура и млађега му брата. Обојица ће из сужањства вратити се ослепљени својем седому оцу. Он их милује и љуби, старачке му руке дрхте по русој коси синовљој, а прсти страшљиво пипкају тамо, где су се лепе очи угасиле. После ће, г. 1459, Мохамед II покорити Србију и Смедерево коначно припасти Турцима. А од њих, у 18 веку, отимаће га аустријски генерали Евгеније Савојски и Лаудон. Па ће онда доћи наш Карађорђе, и наш Милош, док идеални, бесмртни кнез Михаило, г. 1867, није од султана добио без капи крви све градове у Србији, а с њима и Смедерево.

Народ сматра да је Смедеревски град зидала омрзнута Јерина, жена Деспота Ђурђа и Гркиња пореклом, коју народна песма стално помиње као „проклету". Срби су у опште мрзели туђинке на престолу, а Јерину су морали мрзети још више, јер народ је морао да кулучи и да вуче из далека дрвље и камење за „њену" тврђаву. Предање вели, да су у околини сва јаја дванаест година употребљавана на чвршћање малтера, а свака је кућа морала приложити извесну количину злата, да се на кулама позлате врата и пенцери. Због тих намета и зулума многи су напуштали огњишта и одметали се у гору (Старина Новак). Биће, међутим, то претерано и нетачно. Народни је песник, услед дугог робовања Турцима, страдање народа пројектовао и на доба кад је народ био слободан...

Смедерево је при уласку Немаца збиља јако страдало. Овећи је број кућа сравњен са земљом. Мало која ако је потпуно поштеђена. Главна улица пружа нарочиту слику после бомбардовања. Црква је такође изрешетана, особито торањ, чији сат избија још увек, као да би хтео дати људима на знање: да никаква сила није кадра уставити ток времена. Људи долазе на свет, боре се, злопате и умиру; краљевине

цветају и пропадају, најлепше културне тековине претварају се у рушевине, одиграва се безброј драма у човечанству: а он — сат на опалом торњу црквеном — ради спокојно и даље, казујући нам металним ударцима варљивост и ништавило свих наших борби, па и самога живота нашег.

Посматрам кретање по глибавим улицама. Једна батерија гломазних топова тутњи преко искварене варошке калдрме, те се и онако расклиматани прозори тресу као у земљотресу. Затим наилази читава колона немачких теретних аутомобила. Ту и тамо угледаш какву радњицу, већином бакалнице и пиљарнице. Апотеку држи Гедеон Радуловић, млађи човек, „из прека". Код њега се скупља остатак варошке интелигенције. Ту је „биргермајстер" Рака Ристић, професор Ахил Калман, дрогериста Бора Марић, трговац Елијас „Солунац", чича Анта Љочић, газда Живко Николић, Мита Марковић, капетан Милутин Ристић, честити човек и заслужни Смедеревац пок. Пера Максимовић (доцније интерниран) и још по неки, кога се већ више не могу да опоменем. Један српски бивши окружни начелник и судија (пок. Стева Гудовић) продаје сада војницима и грађанству „анзихтс-карте", цигарете „Макензен", „Хинденбург", „11 армија", жигице и остале ситнице. Једна госпођа из угледне српске куће држи колачарницу. Друга, опет (г-ђа Апостоловић), каванску радњу, итд. Час прођу војници, час заробљеници, и по неко познато наше лице. Сећам се да сам срео госпођу пок. генерала Милоша Божановића. Мало доцније видех д-ра. Фаркића с госпођом, и мога пријатеља д-ра. Букића Пијада. Били су још у униформи српских санитетских официра... Све се то стекло у овој српској паланци на Дунаву; сви иду некуд, крећу се, журе сви. Сви ти људи, Срби и Немци, непријатељи су међу собом? Је ли могућно, да се они одиста мрзе узајамно, и ако се дотле никад ни видели нису!...

Ветар је престао, а сунце беше успело да савсим разагна облаке, који су дотле скривали цело небо. Било је ведро и светло подне. У кавани коју је тада држао Чеда Марић, познати Смедеревски богаташ, веселили су се немачки војници при чаши вина. Певали су сложно разне војничке песме, које су редован, самоникли и наивни производ рата и у којима се по правилу чезне за завичајем, драганом, итд.. У једној од

њих поручује војник својој драгој, да не буде нестрпљива и да чека —

Denn dieser Feldzug
Ist kein Schnellzug!...*)

... После подне, око три сата, били смо већ на лађи за Београд.

IX

Лађа је доцкан приспела. Пристајало се уз штек, до самог уласка у Доњи Град. Морало се проћи покрај шпалира детектива. Главна тортура вршена је у оној царинској, загасито премазаној бараци на Дунаву. Ту је путник формално тумбан као какав сандук или дењак. Прво су многобројне шапе риле по пртљагу, затим се завлачиле у све могућне џепове, пипале вас лекарском свестраношћу, док нисте, као после душевне шибе, обрели се пред царско-краљевским надшпијуном. Он је строго и велеважно прегледао легитимације и путне исправе. Осетих чак у малићу на нози: да је Аустрија, која је онда са иоле мудрости и такта могла преокренути ствари не само у Србији, него и на целом Словенском Југу, остала она стара, бирократско-полицијска Аустрија. Ни векови је пису ама баш ничему научили.

Дануо сам душом, кад изађосмо на слободан ваздух. Ноћ је била хладна и звездана. Пред нама се цркио Калемегдан, а на „Српској Круни" светлели су се прозори. Онда је то био „Парк-Хотел", у ортачкој режији Ђоке Димовића, Левија, позоришног благајника Јовановића и тапетара Вили Фелдмана. Касирку хотела изигравао је Илија Станојевић Чича. Доцније сам сазнао да је сиромах Чича креирао пре тога неког фекете-Иштвана у Јагодини, и да су тек Огризовић и Чекић повратили достојанство нашим глумцима. Они су образовали специјално добротворно позориште, у коме су, поред осталих глумаца, могли и три првака српске Талије: Чича, Гавриловић и Сава Тодоровић посведочити и пред Аустро-Мађарима своје високе глумачке таленте.**)

*) „Јер овај рат није брзи воз"!

**) Представе су даване у „Касини". Играли су г-ђе: Павловићка, Таборска, Спасићка, Арсеновићка, Чича, Гавриловић, Сава Тодоровић, Милојевић, Раја Павловић, Никола Гошић, Белкић. Трупа је представљала и по унутрашњости (Ваљево, Крагујевац). У Крагујевцу је било чак нарочито позориште, под управом Љубомира Рајичића, званог Чврга. Остале наше позоришне дружине биле су растурене. Већина чланова позоришта Делинија, Симе Бунића и Браниног изгинула је или помрла на бранику отаџбине. (В. брошуру Милутина Чекића „У глибу мржње", Београд, 1921).

Тек што измакосмо стотинак метара, заустави нас стражар са: Bitte Passierschein (молим пропусницу)! Пошто нам је испревртао и добро прегледао путне исправе, могли смо наставити даље. То се тако сваки час понављало до куће и већ само ово малтретирање беше довољно да ме увери: да је, кад се већ доживела непријатељска окупација, ипак куд и камо боље бити од Немаца окупиран. Чак ни бугарски окупациони режим није био толико досадан, празан и бљутав, као овај аустријски.

Сутраддан сам имао нарочит прилику, да осетим сву тачност ове моје констатације, учи ене при првом кораку у наш стари, вољени и заробљени Београд. Морао сам представити се „полицај-президенту", у кући Милана Павловића, трговца, на Топличином венцу. Примио ме је лично председник полиције, потпуковник Кревато, који изгледа да се и родио само зато, да би био аустријски полицајац. Врло црномањаст, избријан, развијених јагодица и са берберском фризуром, званичан и уштогљен, дочекао ме је седећи и постао ми зато одмах одвратан. Каква разлика између Немца фон дер Гребена и овога ћесаровца Кревата!

У присуству ађутанта, који је писао нешто за другим столом, почео ме испитивати с иронијом и сарказмом човека без духа, али не и без полицијског смисла. Његова су питања била од прилике ова: на који сам начин доспео у Мало Црниће; зашто нисам остао у Београду; од куда да Немци узму баш мене за некаква цивилна шефа, и како изгледа та некаква српска грађанска управа у Пожаревцу; шта тражим сад по Београду, и ко сам ја у опште?

— Сигурно сте и Ви неки радикал, па се правите сад напредњак!

Кад сам му одговорио, да не бих имао никаква разлога крити да сам нешто био радикал, и да сам, на против, био на страни питомац краља Милана, — полицај-президент, кезећи се, хтеде бити мало и циничан:

— Аха, сад сте сви обреновићевци!

Мени већ беше доста. Био сам га сит, и ма колико да бејах свестан ситуације у којој се налазим, одговорих му осорно и одлучно:

— Господине председниче, ја не стојим пред Вама ни као кривац, ни као Ваш потчињени. Дошао сам овамо по

званичној и патриотској дужности. Изволите се, у осталом, подробније о томе известити преко немачке етапне командантуре у Пожаревцу.

Кревато, кад је чуо то, рече ми тоном, нешто мање арогантним од малочашњег:

— Причекајте напољу!

По ходницима и доле, у трему, било је пуно Београђана. Видех неке трговце из главне чаршије, позније ратне богаташе. Они играју и данас улогу у нашој трговини. Њихова имена мешају се често с именима честитих трговаца српских. Присуство њихово даде ми повода да размишљам о ратном богатству. Непријатељска окупација, која је мучену Србију држала у кврга три пуне године, обухвата страшни период наше историје већ и по томе, што онда није никоме било добро, осим ограниченом броју несавесника, који су окупацију материјално искоришћавали. Према том, после подказивача и полицијских жбирова, на чију су доставу људи апшени, интернирани и вешани, ратни богаташи спадају у највеће грешнике. По највишем закону државнога морала, држава је у првом реду позвана, да у највећој могућној мери преоптерети порезом ратни капитал, јер он је економски нерационалан и не представља онај позитивни капитал, потребан за обнову привредног живота у држави после рата. Ратно је богатство гнусан неморал, јер су га његови притежници стекли онда, кад је огромна већина света била у беди. То је лична срећа у народној несрећи. Зато модерна држава мора ратне богаташе сматрати као врсту људи, који су и привредно и морално штетни — као један елемент, економски и етички негативан.

Мало даље од ове групе падоше ми у очи два три свештеника Београдска, са протом Божом Јовановићем. Он је тада у име Гувернмана администрирао нашом црквом у Београду. Трећу су групицу сачињавали: зубни лекар Левај, тадашњи председник општине Београдске; Драгутин Пећић, Златановић, Мих. Аврамовић, Павле Денић, др. Мих. Поповић, Михаило Илић и још неки политичари српски, чија се имена чешће сретају у вези с аустријском окупацијом. Недалеко од њих стајало је неколико младих Јеврејки Београдских, најелегантније одевених, и разговараху немачки. Доцније сазнадох да су за добивање разних повластица и концесија — не

само Јевреји, већ и наши [illegible]уди — користили се с много успеха посредништвом жена, које су Аустријанцима биле врло слаба страна.

У том се зачу оздо крештава дрека. То је окупаторски кабадахија Видман, онда још преко сто килограма тежак, и с помодрелим краставцем на месту где треба нос да стоји, замењивао престоничком грађанству месечне легитимације и „пасиршајне", не пропуштајући да готово сваком сасне у лице по коју од својих многобројних нељубазности. Да ли је Манојло Мрвић, данашњи управник казнена завода у Топчидеру, који је, да би исхранио своју породицу, морао држати на углу Балканске и Наталијине улице каваницу Zum Eisenbahner („Код железничара"), стрепећи као толики Београђани од Видмана, — могао и сањати: да ће тај исти Видман робијати под његовим управништвом?

У дворишту полицијском, кроз прозор, видело се како ћесареви корпорали и фељбабе (наредници) површћују наше сироте избеглице, који су буљуцима пристизали посведневно чак из Подгорице и Сан Ђованија ди Медуа. Изглед тих људи, изнурених, одрпаних и узверених, са нађикалим брадама и замршеном косом, будио је утисак живих лешева. Они су ме испуњавали већом грозом од оне, коју сам осећао гледајући истинске лешеве после битака на Куманову и Мачковом Камену.

Осетих се као тргнут из стравичнога сна, кад ме је Кревато ађутант позвао да поново уђем.

На моје највеће изненађење, Кревато не беше сад више ни онај човек, ни помози боже. Постао је сушта љубазност. Чак се био попридигао у наслоњачи, и одупревши се песницама о писаћи сто, ословио ме је полустојећи:

— Дакле, г. докторе, чиме Вас можемо услужити? Шта Ви, у опште, извољевате од нас?

Досетио сам се одмах да су Кревату морали подвикнути из командантуре у Пожаревцу, када је преко телефона затражио обавештење о мени, не верујући мојој немачкој исправи. Чуо сам у ходнику зврјање и дозивање телефонско из његове канцеларије. Немајући ни најмање воље, да дуже пробавим у овој неиздржљивој, аустро-полицијској атмосфери, одговорио сам му такође љубазно на његову изненадну љубазност:

— Ништа више, г. председниче, сем једне легитимације, како бих се за ова два три дана, док сам у Београду, могао слободно кретати по вароши.

После неколико минута легитимација је била откуцана на писаћој машини.*) Снабдевши је својим китњасто-бирократским потписом, Кревато ми је предаде уз ову званичну пропратницу:

— Учинили смо изузетак и одобрили Вам боравак изван куће до девет ноћу. То значи врло много, јер се нико од грађана, па ни царско-краљевски војници, не смеду задржавати у вароши после шест увече. А сад, mein Kompliment, Herr Doktor (клањам се, г. докторе)!

Кад сам изишао на улицу, осећао сам потребу да се окрепим и приберем, као човек кога беше спопала мука. Свратим у кавану „Пролеће" преко пута. Њу је држао Карло Хердрих, пређашњи келнер у Београду, а доцније ресторатер „Кајзерхофа" („Руски Цар"), где сада беше смештена нека официрска менажа. Било је време пиву, те затекох код „Пролећа" доста Београдских познаника и неколико паланачких трговчића. За другим столовима опазих повише нових физиономија. Нека обријана и кицошки одевена лица, махом млади људи, сем двојице тројице старијих, од којих је један био Ђока Петровић, садањи чиновник нашег посланства у Бечу. То беху детективи. Седели су и неки цугсфирери и фенрици. За њих ми рекоше да су наши патриотични Срби из Срема. Пала ми је у очи фамилијарност између њих и наших. Узајамне шале, вицеви и добацивања. Један наш познати кавански човек и шаљивчина причао је тако, да га сви чују, како је ту неки дан подригнуо на роткву у трамвају, те су се неке даме индигнирано удаљиле, мрмљајући: Schweinskerl (свиња)!

---

*) Преведена на српски гласи:

Ц. и кр. председништво полиције у Београду

ПРОПУСНИЦА

Господин др. Божа Николајевић, из немачке етапне командантуре у Пожаревцу, има дозволу да се за време свога боравка у Београду (т. ј. од 25 до 28 децембра о. г.) сме свакога дана до 9 (девет) часова увече бавити напољу. Он, дакле, има се од патрола и стражара пустити, да неометан пролази.

Београд, 25 децембра 1915.

Кревато, потпуковник.

Смех који се на то захорио, био је грохотан и толико једнодушан, као да су се за каванским столовима састале у том тренутку најсродније душе.

Наш свет, поглавито варошки, није према Аустријанцима умео заузети озбиљан и достојанствен став. Није се могло, наравно, вахтевати да се отказује послушност или тера инат окупатору. Али ићи у другу крајност, те постајати његов чанколиз и удворица, било је исто тако непотребно и одвратно. Без сумње је и перфидни аустријски систем, познат са својег мајсторлука у изопачавању људи, допринео много томе. Не треба се ипак варати: слаб је и најкорумптивнији систем, ако су људи јаки. Међутим, ми, Срби, као и Словени у опште, поред свих славних подвига у великим тренутцима, немамо оне продужне истрајности, својствене германској раси. Зато ми лако подлежемо и брзо се измирујемо са свачим што нас задеси.

Београд је, и кад сам га први пут видео окупираног — а доцније још више — био сав у знаку аустријанштине. На периферији, по забаченим кућерцима и каваницама, друговало се с подофицирима и солдатима аустро-мађарским, док је варошки центар одржавао најсрдачнију везу са вишим круговима окупаторским. Посматрајући најугледније Београђане, с Војом Вељковићем као председником општине на челу, како не може бити ревније присуствују парастосу Франца Фердинанда, молепствију за здравље Фрањино или благодарењима после аустро-немачких победа; или како трговци, из главних улица, утркују се ко ће на дућану извесити што дужу црно-жуту заставу, — сетио бих се увек оне Вишњићеве песме:

Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврне
И да друга настане судија: —
Ту кнезови нису ради кавзи...

Јест, јест, кнезови не беху ради кавзи, и да је Хабзбуршка монархија била онда иоле психолог, морала би увидети: да би још понајпре преко Словенског Југа изнела кожу из светскога рата.

Пред аустро-немачку и бугарску офанзиву настало беше у Србији чудно расположење духова. Народ је, после крви у

1912 и 1913 години, био сит рата. Жеља за миром беше свеопшта. Њу је правилно осетио покојни Стојан Рибарац, вођ либералне (националне) странке, када је у августу 1915 покренуо поново „Српску Заставу“ у Нишу, под уредништвом Момчила Јанковића. Рибарац беше обузет слутњом, да ће коалициона влада претрпети кобан фијаско. Зарад спаса земље, он је тада нападао политику Антанте и залагао се за споразум са централним Силама. Да би и остварио ову политичку идеју своју, он је са неколицином либералних посланика и својим једномишљеницима (Воја Вељковић, Башић, Бора Поповић, др. Миливоје Јовановић, професор Мих. Ђорђевић, Миливоје Ђорђевић, адвокат Љуба Ђорђевић, Димитрије Машић, и др.) остао у земљи. Претпостављајући више политичка смисла и политичке свести у Аустријанаца, Рибарац је с разлогом очекивао да га они прихвате. Они, међутим, нису имали никакву вишу политику, него су петљали нешто с Владаном Ђорђевићем, кога су ускоро затим — до душе, са пуно обзира и под врло повољним условима — конфинирали на Семерингу код Беча! Зато се и Рибарац морао прибојавати за себе. Колико је ситничарски био аустријски окупациони режим, показује и овај случај. Рибарац је био присни пријатељ Стевана Сремца. Он је овог српског великана књижевности толико волео, да му од плача није могао довршити надгробно слово. Па ипак је пред аустријском влашћу морао изјавити, да не познаје Стевина брата, познатог лимара Јована Сремца, само зато што је овај био председник удружења српских добровољаца.

Таквих примера аустријске кратковидости и незахвалности, из доба њене окупације у Србији, има небројено. Навешћу само још овај. Зна цео наш свет, да је Јован Сјеницки био директно љубимац аустријски и да је, као лиферант, чинио окупационом режиму огромне услуге. Ујак Сјеницков имао је на возовима чак засебан купе, с натписом: Excellenz Minister Vukaschin Petrowitsch, а сам Сјеницки управљао је читавом плејадом повлашћених калауза и кријумчара, који су са свих страна набављали стоку за непријатељску војску. Један од њих, по ослобођењу судија, становао је у Лозовику (Смедеревском) и ту примао стоку, шверцовану преко Мораве. Ваљада из зависти што се претерано обогатио, Аустријанци ухапсе једног дана свога врховног лиферанта. Може се зами-

слити колики је страх и пометњу унео овај поступак у густе редове наших богаташа ратних, кад је чак и један Сјеницки, макар и најкраће време, могао бити лишен слободе.

Ипак, кад је реч о Сјеницком, ма да је у окупацији постао милијонар, не може се он третирати као окупациони мародер. Било је, наравно, и бесмислено и гадно, када је председник новинарског удружења пок. Милан Савчић, бранећи Сјеницког у „Епохи", упоређивао га са Милошем Обреновићем, који је остао у земљи. Али у свом оквиру (а тај оквир беше шири но код осталих, баш зато што су Аустријанци Сјеницког оберучке прихватили) био је Сјеницки према извесним потребитим људима одрешеније руке, а као председник општине у Параћину успео је својом довијарношћу, да спасе повећи број Срба од интернације. Ако тиме није оправдао своје ратно богатство, — он је бар, кад се упореди с осталим богаташима нашим, показао више људских особина.

У осталом, сва се политика Хабзбуршке Аустрије сводила онда само на одржање једнога поретка, без икакве идеје, без духа и кичме. Такви су Аустријанци били и у рођеној кући, па су свој несадржајни и штури бирократско-полицијски систем примењивали и у Србији. Нису осећали, колико је народ Шумадије пун политичкога темперамента и једрих идеја политичких. Али баш зато су и насели. Јер тај њихов систем управе, који је у предратној Аустро-Угарској био, донекле бар, објективан и солидан, — искварио се и проневаљалио под утицајем рата.*)

*) На супрот овом ускоме и ситничарско-бирократском начину управе Гувернмана, заснован је био почетком окупације у Трстенику, како сам накнадно сазнао, један сношљив однос између окупаторске војске, коју су сачињавали Мађари, и нашега становништва. Тада су у Трстенику били Мих. Аврамовић, Живојин Перић, др. Јов. Б. Јовановић, Божа Маршићанин и још неки угледни Београђани. Мађари су оставили потпуну самоуправу варошици и срезу Трстеничком. Општином је руководио Васа Анђелковић. Није било насиља, ни реквизиције, нити интернирања. Породицама официра српских указивана је највећа пажња. Беше све остављено нашој власти, а војна је, захваљујући мађарском команданту, потпуковнику Балогну, подмиривала само своје потребе.

Сличан је однос постојао извесно време и у Параћину, док командант места беше потпуковник Бузаш, Мађар, човек са тактом и широкогрудошћу правога племића.

То важи и за Врњачку Бању, где се при уласку непријатеља затекло преко петнаест српских министара и доста најодличнијег Београдског света. Чуо сам од недавно преминулог др. Мих. Поповића, како је из постеље, у зору, слушао Босанце и Хрвате да певају на пролазу кроз Врњце: „дан се бели, Србија се дели". Али ускоро дође

Многи наши људи, из необавештености, мисле да су неке политичке странке у Србији (напредњаци и либерали) биле повлашћене од Гувернмана, док су друге гоњене (радикали). Ако је тога и било у самом почетку окупације, доцније се то сасвим изменило. Ко год је стајао у ма каквом личном или пословном односу према аустријској окупационој власти, тај је, независно од предратног обележја партијског, не само спасавао голу душу, него често црпао и материјалне користи. Тако се десио парадокс: да су баш најогорченији противници монархије трговали и богатили се, док су т. зв. аустрофили махом сушили зубе и бивали чак интернирани.

Из једне полумесечне окружнице Гувернмана (Halbmonats-Bericht), од 5 маја 1916, чиј оригинал имам у рукама — *а доносим је, због њене необичне интересантности, преведену целу на крају књиге* — цитираћу овде само почетни пасус. Биће и он довољан да читаоци виде, како је баш моја породица била рђаво забележена, ма да је мој покојни отац, у политици, важио као велики пријатељ Мађара.

In Belgrad — почиње окружница — kursieren in den letzten Tagen die unglaublichsten Gerüchte über die grossen Misserfolge unserer Truppen auf dem italienischen Kriegsshauplatz. Unter anderen erzählt der Sohn des gewesenen Ministers Svetomir Nikolajević*), der früher Journalist war, er wisse, dass eine Depesche angelangt ist, welche den Fall von Konstantinopel meldete. Dieser

за команданта кнез Лобковиц, који је нашим људима чинио и моралне и материјалне услуге.

У Јагодини сам лично констатовао, враћајући се из збега, како је познати Београдски банкар Еренрајх, као председник општине Јагодинске, заштићавао веома ревносно наше људе код окупаторске власти. Ту се задржао и Андра Стефановић, академик и професор универзитета. Тих је дана „Пестер Лојд", ако се не варам, објавио разговор једнога свог извештача с овим нашим чувеним архитектом. У општини видех неколико знанаца из Београда, између осталих кројача Тривуна Јовановића и др-а. Милорада Поповића, професора универзитета. Обојица су имали око десне руке широк црвени омот, с извезеним мађарским грбом. Еренрајх беше их узео за општинске часнике, да би их сачувао од интернирања.

*) Мисли се на мога млађег брата Душана. — Ма да ова окружница садржи извесне политичке погледе, који чине да читалац у први мах стекне утисак неког система управе, — меродавни чиниоци аустријске окупације нису били способни, да ма какав систем практично примене. — Окружница је састављена према извештајима окружних команданата, односно обавештајних одсека. То је морао учинити какав интелигентнији функционар Гувернмана, можда баш познати капетан Стипетић, један од вођа данашње хрватске емиграције у Пешти, Бечу и Грацу. Његов је потпис први на окружници. Потписани су још Рупрехт, Кватерник и Коста Херман. Окружница је упућена из президи-

junge Nikolajević ist ein Feind der Monarchie. Seine Schwester ist in Zagreb an den Maler Krizman verheiratet und stand mit dortigen grossserbischen Propagatoren in engster Verbindung.

Мене, пак, хтео је да интернира свемоћни пуковник Керхнаве, начелник генералштаба гуверније, зато што га нисам поздравио на улици. Беше то онда, кад сам, с професором Светозаром Зорићем, уређивао слике у нашем народном музеју. Не бих ову ствар износио, да нисам био клеветан баш и од оних, којима је под окупацијом било много боље, но мени.

Навешћу зато ову наредбу, колико да се види како сам се ја „проводио“ под Аустријанцима:

Ц. и кр. војна главна
гуверније у Србији

Политичка Група

Службена цедуља бр. 178

Београд, 8 септембра 1916.

Констатовао сам да универзитетски доцент др. Божа Николајевић, који је запослен око сређивања историјско-уметничких збирки, не поздравља на улици чак ни лично познате му функционаре војне главне гуверније.

Издаје Вам се налог да именованог поучите, да је обавезан поздрављати органе војне главне гуверније, јер и обична учтивост налаже, указивати пошту онима који пружају могућност живљења.

Ако би се то још једном поновило, биће дотични избачен и интерниран.

Кватерник, мајор.

Ова поверљива наредба, као и напред споменута окружница Гувернмана, обе на немачком језику, биле су упућене аустро-мађарском мајору Ивану Ковачићу, из Загреба. Он ми је дао да их по нахођењу употребим. За веме окупације Ковачић је руководио уређивањем наших пострадалих музеја, библиотека, архива и других просветних установа у Београду. Аустријски Гувернман искористио је на том послу знатан број наших људи од просвете, који беху остали у земљи. Поред многих професора и просветних радника, које су аустријске власти запослиле, налазили су се Светозар Зорић, др. Сима Тројановић, Сава Антоновић, Милутин Драгутиновић, пок. Малина, Миливоје Башић, Зега, Тричковић, Павић, Крањец, Пера Илић, Максић, Типа, Влада Спасојевић, др. Милив. Јовановић, Чеда Петровић, архимандрит Платон, Миливоје Симић, Никола Николић, Јосиф Ковачевић, Зделар, Дукић, Вој. Грујић, Бор. Станковић, ђакон Лукић и др..*)

Ови су се људи трудили, да по могућству што више спасу наше културне установе. Колико су у том патриотском послу успели, показује најбоље факт: да је комисија, састављена од Уроша Предића, академика и сликара, Евжена Дерока, начелника железничке дирекције и Димитријевића-Арера, вишег дипломатског чиновника, коју је Гувернман одредио пред аустријско повлачење, утврдила да је спасено све што се, у тадашњим претешким приликама, спасти могло.**)

Као илустрацију ондашњега стања и наше садашње опште пометње, додајем само толико: да је онај ревносни аустро-мађарски мајор и србождер Кватерник, бивши шеф најповерљивије „политичке групе“ Гувернмана, примљен у нашу војску с чином генералштабног потпуковника, и пошто је неко време био додељен штабу Потиске дивизије, постављен за команданта гарнизона у Целју (Словеначка). Осим тога, потпуковнику Кватернику издејствована је у своје време и нарочита аудијенција код краља Срба, Хрвата и Словенаца, па чак прикачен и орден Белога Орла.

Да бих дао јаснију слику нашег савесног рада на спасавању културних тековина српских, испричаћу један догађај који може такође послужити као документ за историју аустријске окупације у Србији.

Професор универзитета у Београду Светозар Зорић и ја, добили смо од окупационе власти задатак, да средимо слике из некадашње, до душе скромне али нама — због оригинала српских и југословенских сликара — драгоцене галерије народног музеја.

јала Гувернмана, 5 маја 1916, одељење 8, Nr. 2530.— У десном углу, при дну, налазе се својеручна примедба Херманова, која гласи: „Ка рубрици Београд — варош. Било би умесно да се на несумњив начин утврде у конкретним случајевима недостојне личности, које су добиле места, концесије и лиферације, па узети у претрес. Податци у општим потезима нису довољни“. У левом углу, пак, оловком, стоји: „Videant (да виде): Херман, Шпис, Егер, Павичић, Огриновић“.

*) Већина је именованих била наставник у реалној гимназији Гувернмана и у женској гимназији. Постојале су још гимназије у Ваљеву, Крушевцу (директор Миливоје Добросављевић) и Крагујевцу, где је био професор познати комунистички вођа др. Сима Марковић. У Ваљевској гимназији беше запослен пок. Живко Романовић, професор.

**) Треба нарочито истаћи рад у том правцу Војислава Грујића, вишег чиновника државне штампарије. Нас двојица смо, у зиму 1916—17 уређивали библиотеку наше академије наука. По мом повратку у Мало Црниће, Грујић је остао на послу и успео да до краја прикрије целу збирку академијиних рукописа. Није ми познато, да му је ико казао хвала за то.

Стање тих слика, од којих неке беху непоправно иштећене, било је више но жалосно. Паковане на врат на нос, без самилости и неуко, у сандуцима који су прокишњавали, оне су при нашем узмаку довучене до Косовске Митровице и ту избачене као роба без вредности. Каљаве и прашњаве, по неке изрешетане за време бомбардовања Београда, без оквира, те су слике будиле сада утисак остарелих и увелих лепотица.

Професор Зорић и ја засукали смо рукаве и отпочесмо радикално чишћење. Свршивши тај претходни, физички посао, који није био лак, приступисмо излагању и каталогисању, те смо после доста труда и муке доживели бар то задовољство: да смо пред собом имали поново — и ако, на жалост, проређену — нашу предратну галерију слика.

Колико пута, онако осамљен у њој, размишљах о злу удесу и наше земље и о својем сопственом! Зорић беше престао да ради, и ја ту, окружен једино сликама, нисам имао више с ким слободно поразговарати. Јер су слике, ма колико изгледале живе и ма колико да су нам драге, ипак мртва створења.

И већ сам био наумио да измолим разрешницу, кад ме једно поподне позва к себи мајор Ковачић, и вазда љубазан рече ми:

— Један каплар Чех, који је био рањен на фронту у Галицији, помагаће Вам неко време, док му не истекне „поштеда". Каже да се бавио уметношћу. Видите да ли тај у опште зна нешто.

Чех о ком је реч беше омален млађи човек, плав, са у пола коврџавом косом и правилна кошчатога носа, сасвим супротно т. зв. „пемском носу", који ми, од некуд, претпостављамо код свакога Чеха.

Однос између нас двојице био је испрва чисто пословни, јер било би смешно рећи званичан, пошто обојица нисмо имали ту никакве ни власти ни права. Он се беше склонио да не напипа пре времена опет фронт, а ја да не бејах ту — био бих јамачно у неком табору интернираних.

Невоља је, дакле, била заједничка. Што се при свем том нисмо одмах спријатељили, криво је неповерење које окупација уноси међ људе. Као аустријски војник, а нарочито

као Чех који самим тим беше „подозрив", он је морао пазити на сваки свој корак и на сваку своју реч. Јер су тада и зидови имали уши.

Али поступно, у току заједничка рада, ми се приближисмо и после неколико речи, измењених први пут слободно и искрено, осетисмо да је потпуно безразложно бити и даље неповерљив.

Чех је био непомирљиви, огорчени противник Аустрије. Он је њу мрзео из утробе, нагонски. Радовао се ђаволски сваком њеном неуспеху на бојном пољу, а пред успесима тешио се да су измишљени или бар преувеличани. Тада сам први пут видео како се сопствена држава може мрзети, ако смо прогоњени и несрећни у њој, и осетио сву неодољивост утицаја који су Масарик, Крамарж, Клофач и други чешки национални борци вршили на своје земљаке. Постало ми је јасно, да се чешки пукови нису само из кукавичлука предавали Србима и Русима, него су то чинили верујући да тиме убрзавају ослобођење Чешке.

Овај наш пријатељски однос пао је ускоро у очи на „надлежном месту", и није било тешко приметити да се на нас мотри. На мене се уз то — као што малочас изнех — беше испизмио начелник штаба, пуковник Керхнаве, те ме је мајор Ковачић једва од интернирања спасао. Чех је већ сам по себи био рђаво забележен.

Најмањи повод, дакле, био је довољан, да причини највећу непријатност и њему и мени.

И на тај повод, на жалост, није се дуго чекало. Једнога јутра, као обично пред посао (музеј беше онда смештен у згради Врачарске штедионице, на углу Милошеве и краљ-Миланове улице), седели смо у заједничкој соби: др. Сима Тројановић, музејски препаратор Антон Мудровчић, један наредник (учитељ Лудвиг Енгл) и ја.

Тога јутра бану Чех у собу, веселији но икад раније, и саопшти нам да су Италијани освојили Герц — Горицу.

Већ сутрадан, на моје запрепашћење, њега су спровели стражарно. Беше очевидно да га је доставио неко из нашега круга. Мене обузе стид, гнев и туга. Никако ми није ишло у главу, да људи могу бити тако ниски, тако гадни. Нисам ни дотле имао богзна какву илузију о људима, али сам ипак веровао да је више добрих, но рђавих. Отад стекох уверење да

је обрнуто и да бољи човек, путујући кроз живот, гази до гроба по блату и по трњу. И баш зато што је бољи, он остаје несхваћен и невољен, остаје увек *пушник необичан* — како би Ниче рекао.

После овога догађаја није потрајало ни два три дана, кад ме један детектив заустави на улици и одведе у полицију (зграда окружне команде у краља Александра улици). У полицијском ходнику затекох Симу Тројановића. Знали смо одмах да се ствар тиче Чеха, и заречемо се да га пошто по то одбранимо.

Није ми познат исказ Тројановића, али ја сам поручнику Трнском, сину славнога хрватског песника, изјавио на саслушању: да нисам ништа ни видео ни чуо, и да је све пука измишљотина.

— Ви тога Чеха намерно кријете, а он се весели нашему поразу! — обрецну се поручник Трнски, али се брзо трже кад му одвратих да ја ни по цену живота нећу изустити једну лаж, која би једног недужног човека могла попети на вешала.

Па ипак, тврдећи да се Чех није радовао поразу Аустрије, ја сам говорио лаж.

Јест, он се радовао искрено, целим бићем, и та његова патриотска радост оправдала је моју добронамерну лаж.

Данас када све више бледе црне успомене и кад се застор заборава све ниже спушта на сиву и суморну епоху, мени је особито драго што је тај Чех опет међу нама. То је др. Јарослав (Јаро) Небески, одлични пријатељ нашега народа, доскорашњи уредник Масарикова чувеног листа „Час", а сада секретар посланства Чехо-словачке републике у слободноме Београду.*)

*) На један свој фељтон у „Покрету" (бр. 5 за 1922), о горњем догађају, добио сам ово писмо:

Légation de Tchécoslovaquie
à Belgrade

Београд, 8 јануара 1922.

Драги Божо!

Желећи Ти срећну Нову годину захваљујем Теби за лепи чланак, који си о мени написао у Божићном Покрету.

Сећам се стално на оне дане, које смо заједно проводили за време окупације. Написао сам и ја један роман о окупирању Београда који ћу Ти дати кад стигне моја библиотека из Прага. Желео бих се са Тобом састати и не знам где и када; молим Те буди љубазан и јави ми где бих се са Тобом могао састати, и да Ти усмено захвалим за Твоје понашање према мени.

Са братским искреним поздравом
Твој
Јарослав Небески.

Може се навести ваздан примера, као овај, ради илустрације аустријског система управе, али ће бити довољни још само два три, да покажу сву нелогичност и неполитичност Аустријанаца у својству окупатора.

Уобичајено је сматрати Аустрију заштитницом Србије из доба Обреновића. Било би, према том, логично да је сваки некадашњи обреновићевац, под аустријском окупацијом, живео као бубрег у лоју. Међутим, жене и кћери т. зв. обреновићевских породица нису, као ни толики други, уживале никакве благодети. Оне су често морале сатима дреждати пред реонима или општинском цубоканом, чиј је шеф био социјалиста и столар Величковић, док не добију који килограм пројина брашна и меса. Захваљујући, тако, по неком задушнијем шефу аустријског варошког реона, какав је био Драгутин Јовановић-Гане или Мих. Сретеновић, писац приповедака, добила би и ова женскадија с ме́не па на уштап чак и белога брашна — у колико га, дабогме, нису господа општинари безецовали за своје благоутробије!

Тако је Гувернман и у издавању пасоша за Швајцарску био много предусретљивији према некадашњим противницима црно-жуте монархије, него наспрам оних који су важили раније као србијански аустрофили. То је врло тачно окарактерисано у једном чланчићу „Балкана" (бр. 91 од 24 августа 1920), где се каже:

„Највећа привилегија, коју је непријатељска власт давала, био је *пасош за Швајцарску*. Моћи отпутовати из окупационог пакла у Швајцарску, ишчупати се из непријатељских канџи и випути се у класичну земљу људске равноправности и најпуније слободе — то је онда био сан свих нас у Србији, али је његово остварење доживео само најужи круг тада повлашћених лица. Писац ових редака живо се сећа, како су интелигентни Београђани у души позавидели, када су др. Милутин Миљковић, судија касације и Живојин Перић, професор универзитета, добили од аустријског Гувернмана пасоше за Швајцарску. А колико су тек наши људи

завидели Милану А. Павловићу, Тоши Милетићу и другим ратним богаташима, који су тамо путовали, кад год су хтели, са сталним ц. и кр. аустро-угарским пасошима. Ма колико да су крили и окупаторске власти и сами заинтересовани, ипак је окупирани Београд брзо сазнавао: ко је добио пасош за Швајцарску, а ко је одбивен. Тако смо одмах сви знали: да је на пр. Драгутин Пећић, бив. „самосталски" министар и „непријатељ" Аустрије, добио пасош за своја два сина; а познати мађарофил Светомир Николајевић није успео да за свога унука, коме тада беше 15 година, издејствује путну дозволу. Међутим, жена уредника једнога Београдског листа, који је стално и најжешће нападао Аустрију, добила је од аустријског Гувернмана заграничнн пасош, да би се састала с мужем. Из тога излази: или је тај лист лажно писао против Аустро-Угарске или је његов уредник накнадно уверио ћесаро-краљевски Гувернман, да је био пријатељ сада већ покојне монархије."

Ово у „Балкану" поклапа се потпуно са оним што ми је, по ослобођењу, открио др. Душан Поповић, из Загреба, познати првак српско-хрватске коалиције и некад добро примљена личност у највишим круговима Мађарске. Било је то у ресторану „Руски Цар", а присутни су били др. Јанко Шимрак, народни посланик, Пера Талетов, директор „Трибуне", Божидар Ђермановић, административни капетан и још неколицина пријатеља. Поповић ми је рекао да му се у Пешти, за време рата, жалио мађарски премијер Векерле: како унуку Светомира Николајевића није могао издејствовати пасош за Швајцарску, и како мађарска влада муку мучи са аустријском врховном командом око тих личних питања. Мој отац и Векерле, обојица сада покојници, били су лични пријатељи и радили су најактивније, још деведесетих година, на успостави српско-мађарског пријатељства.

Ситничари у питањима свакодневна живота, аустријски меродавни фактори радили су исто тако на парче и онда, кад су хтели покушати нешто у вишем стилу политичком. Једно су време упорно распростиране верзије о сепаратном миру. Помињана су имена Рибарца, Воје Вељковића, Мих. Аврамовића, Живојина Перића, Гиге Гершића и других, као делегата окупиране Србије. У Београд је долазио и специјални изасланик Данцеровог војног листа, да интервјуише извесне наше политичаре.

По Београду се говорило у велико, да је Стојан Протић присталица сепаратног мира, и да је као такав чак ишао у

Швајцарску, на састанак са аустро-угарским послаником. Сећам се како се још рашчуло, да постоји и једна његова фотографија са ћесаревим послаником пред аустријским посланством у Берну.

Да ли је та акција за сепаратан мир постојала одиста и има ли она везе са Солунским процесом, — не знам. Било како било, тек је још увек тајна: зашто су из наше војске избачени и они официри, од којих је већина — до душе — имала доста нејасан појам о улози војске у држави, али који су се на бојном пољу држали беспрекорно патриотски, управо херојски. И све док се нема позитивних докумената, не може се веровати ни Љуби Јовановићу кад доказује, да су Драгутин Димитријевић Апис и другови стрељани, зато што су радили на сепаратном миру, нити се може веровати онима који с пуно убеђености тврде: да су ти официри, на против, убијени баш зато, што нису хтели сепаратан мир с Аустријом.

Осим тога, у Београду се тада дознало, да су Французи управо ти, који врше притисак на српску владу, због њене тежње за посебним миром. Овај француски притисак постао је нарочито јак, кад се открило, да високи функционар српске владе, Милош Богићевић, бив. отправник послова у Берлину, отворено ради на измирењу Србије и Немачке.

Врло је карактеристично, да се стрељање Димитријевића Аписа врши под надзором Француске.

Због тога, као и у вези с оним што малочас рекох, намеће се питање: да ли није пуковник Драгутин Димитријевић Апис био *жртва*, коју су прво *оклеветали* да је он, а не званична политика, радио на засебном миру, па га после убили, — како би се влада пред Французима опрала?

За оног ко буде испитивао свестрано окупацију Србије, биће један од најинтересантнијих, али и најтежих задатака: да цело питање о посебном миру с Аустријом прикаже у правој историјској светлости. За сад је све што се о томе говори и пише, без стварних података и производ произвољна нагађања. Несумњиво је само то, да је и код Аустрије и код нас било тежњи те врсте, — нејасних, до душе, али су тек постојале. У својој доста занимљивој „Исповести", објављеној у листу „Балкан" за јули 1920 (бр. 57—62), говори пок. Романовић, професор: како је међу грађанима Ваљева постојао

жив покрет у том смислу; помиње Пандуровића, чиновника аустријске крајскоманде и цитира резолуцију Ваљеваца од 21 септембра 1917, којом траже посебан мир с Аустро-Угарском.*) Пошто се у „Балкану" (бр. 56 од 20 јула 1920) тврди, да се Пандуровићев концепт те резолуције налази код удовице Живка Романовића, — дужност је и г-ђе Романовић и Симе Пандуровића, да у интересу историјске истине даду јавно своју реч.

Напоредо с овим мировним тежњама ишла је и некаква потајна акција, да се за престо Србије кандидује надвојвода Макс, брат цара Карла. Један од најугледнијих трговаца долазио је по тој ствари моме оцу, који се тада задесио у Београду. Чуо сам рођеним ушима, кад му отац рече:

— Ако има да се бира између тога Макса и Петра, ја сам увек за Петра, какав је да је.

Мога оца, вероватно због његове отворености, Аустријанци нису марали, и ако су желели да буде у Београду. О том је он имао прилике да се и лично увери, разговарајући са гувернером Салис-Севисом. Кад му је пок. Светомир приметио, да се са народом српским мора обазриво поступати, јер Србин уме постати и непослушан, — ћесарев генерал, који се онда није надао да ће данас примати пензију српскога генерала у Загребу, добацио му је:

— Ви заборављате да ми имамо и вешала за целу Србију.

— Али немате толико конопаца — допунио га је мој отац.

И ја, лично, када по уласку Бугара у Пожаревачки округ, морадох за неко време потражити уточишта у Београду, могао сам често констатовати непосредно: колико Аустријанци, поли-

*) Резолуција гласи:

Ваљевски грађани свих политичких боја, сакупљени данас на седници да већају: шта им ваља радити у данашњим тешким приликама, а саслушавши говоре г. г. Дим. Милића, Дојчиновића, Јевтића и Илића, донели су ову одлуку:

1) Да је влада Николе Пашића, са седиштем у иностранству, изгубила уставни резон, да и даље представља српски народ.

2) Српски народ противан је даљем проливању крви и тражи, да се мир што пре закључи и ратовање Срба престане.

3) Српски народ жели, да нестане свега, што је Аустро-Угарску Монархију и Србију чинило непријатељима, да би у будуће и једни и други, као добри суседи, могли заједнички посветити напоре за добро својих народа и човечанства.

4) Да се ове жеље ваљевских грађана приведу у дело, ваља позвати окружни збор, да он ову одлуку одобри, па затим исту одлуку доставити Србима ван земље, да би они били обавештени о расположењу народа у Србији. Уједно умолити надлежне власти за одобрење, да се српским грађанима и из других поседнутих округа даде могућности једног оваквог саветовања и евентуалног доношења сличне одлуке.

тички, нису видели даље од носа. Нисам имао тада везе с политиком, али сам могао и без тога осетити, како су поједини наши политички људи имали добру вољу, да прислуже окупационом режиму. Мих. Илић, бивши министар и садашњи генерални директор државних железница, учинио је Аустријанцима још понајмању услугу, хвалећи преко Beogradskih Novina (бр. 264 од 6 септембра 1917) њихову управу у Трсту.*) Било је куд и камо већих услуга, које су најистакнутији прваци српских странака чинили непријатељу. То им није ништа сметало, да у ослобођеној отаџбини заузму опет највидније положаје.

Било је, несумњиво, при том и таквих концесија, које су поједине наше угледне личности морале по сили околности чинити непријатељу. Цео онај Београдски свет, који није успео да тргујући искористи поремећај свих економско-финансијских односа — поремећај неизбежан у окупацији — падао је све дубље у беду. Ко је још умео додворити се оним аустријским функционарима, што беху похлепни на пару, тај је обезбеђивао себи чак и луксус живота. Али зато на другој страни беше настала борба за насушни хлеб. Деца су венула и скапавала без млека, очајне мајке кршиле руке, пред варошким реонима одигравале се најдирљивије сцене око животних намирница. Наше је чиновништво сачињавало, можда, најболнији део ове сиротиње. И само човек, лишен потпуно осећања хуманости, може тим многобројним злосрећницима чинити замерке, што су положили заклетву верности аустријском цару. Ја је нисам положио, јер сам некако изврдао да то учиним. Они који је положише, учинили су то, да би преко те заклетве добили неко скромно место, и остајући добри Срби, прехранили се колико толико са породицама својим. Ту потребу, срећом, ја нисам имао. Зато сам далеко од тога, да замерам, на пример, старцу Мих. Јовановићу, председнику касације: што је, сиротињом нагнат, морао да буде председник оног одбора, који је нашим чиновницима издавао пензије и потпору у име *бивше српске државе*. Људи без човекољубља, када хтедоше на рачун патникâ из окупације да изигравају чистунце и патриоте, нису ни слутили,

*) У чланку, који је морао написати, Prvi put na Jadrane. Духовитији Београђани правили су тада вицеве на рачун Илићев, као да се угледао на славну причу Лаве Лазаревића „Први пут с оцем на јутрење"! Слично Илићу, кога су нарочито водили у Трст, вођен је и Пекић, после Топличког устанка, у Ниш: како би уверио Београђане, да Ниш није у рукама српских устаника!

тражећи да се суди нашем животу из окупације: да ће тада баш тај исти старац Јовановић бити председник највишега суда у земљи, која — свакако и на његову радост — није више бивша.

Али што се не може замерити сиромаху Јовановићу, може се и мора замерити богаташу Вељковићу. Његово деградовање не лежи у томе, што се примио председништва Београдске општине под непријатељем. На против: дужност је сваког јавног радника, да се, све док није у питању част његове отаџбине, сав заложи за добро својих суграђана. Пријемом председништва није се Вељковић огрешио о земљу; али се деградовао, јер као председник није извојевао себи онај ранг, који би му омогућио да чини услуге нашем свету у једном времену, кад су му те услуге биле најпотребније.

Зар после овог није била иронија, кад су тражене главе сиромашних књижевника српских, само зато што су објавили какав књижеван или родољубив напис у Beogradskim Novinama, које су нашем свету ипак корисно послужиле, и чији уредник беше хрватски писац др. Милан Огризовић, човек у сваком погледу беспрекорно честит?

Кад је говор о Beogradskim Novinama, треба рећи да је лист тај, у нашој јавности после ослобођења, и погрешно тумачен и безразложно црњен. Он јесте био орган Гувернијe; али апстрахујући његов званични део, он није био непријатељ нашем свету, него му је, шта више, врло много користио. У осталом, и сама српска влада, из емиграције, служила се обилато Beogradskim Novinama, одржавајући преко њих везу с окупираном Србијом, као што су и небројене породице српске, захваљујући једино томе листу, могле три пуне године обавештавати се о својима на дому и ван земље. А то је, онда, значило огромно. Уз то су Beogradske Novine пружиле могућност приличноме броју српских књижевника и новинара, да обезбеде егзистенцију и себи и својима. У редакцији листа били су запослени као стални чиновници: Светозар Ристић (из нашег Пресбироа), Манфред Озеровић (сарадник „Правде"), Коста Јездимировић, Драгослав Стојановић (адвокат), г-ђа Клара пок. Скерлића (у администрацији Belgrader Nachrichten), г-ђа Тинка удова песника Влад. Петковића Диса. Подед других, којих се тренутно не опомињем, били су сарадници тога листа: Борисав Станковић, др. Јован Б. Јовановић, Милутин Чекић, Милорад Петровић (Сељанчица), Сима Пандуровић, Мих. Сретеновић,

г-ђа Даринка Стојановић (наставница), г-ђа Зорка Каснар-Карацић (наставница), г-ђа Паулина Лебл-Албала, Константин Перић (наставник), пок. Мика Тошић, Никола Марковић (уредник „Самоуправе"), ђакон Божидар Лукић, Живорад Вујић (судија), — а да и не помињем неке наше политичаре, који су сарађивали ревносно и без — потписа. Приход добротворних позоришних представа, које је Огризовић приређивао с нашим глумцима, употребљаван је на потпору српских новинара, књижевника, уметника и породица њихових.*) Па и хрватски посланик Хрвоје одржао је у хрватском сабору свој чувени говор о бугарским зверствима, на основи података добивених из редакције Beogradskih Novina. Због тога су биле оне забрањене на територији, окупираној од Бугара. У Нишу на пр., ко се ухвати да их чита, морао је платити глобу од хиљаду лева или одлежати тромесечни затвор. Као што се види, показало се и односно Beogradskih Novina, да је тачно казано: није ђаво тако црн, као што га молују!

На послетку, ти људи радили су јавно, и рад је њихов приступачан сваком, те се лако даде оценити: да ли је он био користан или штетан. Али шта ћемо с онима — а њихов је број много већи — који су радили тајно и на штету општу и појединачну? За три тешке и суморне године, до ослобођења, било је у Србији немилих и ружних појава: — било је, на жалост, свесне и распрострањене службе непријатељу, службе коју су диктовале ниске побуде користољубља и која је, слично сенци, падала на светлу стазу наших националних врлина.

*) Ову хуману идеју дао је Огризовићу др. Јов. Б. Јовановић. Огризовић се заузео својски код надлежних да се она оствари. Помоћ је давана од чистога прихода са дванаест представа, и то по 100, 150 и 200 круна. Три лица (г-ђа Наталија д-ра. Савићевића, новинар Јова Несторовић и г-ђа Персида Ивана Вујића, књижевника)добила су по 300 круна. Раздељено је свега 27.450 круна. Помоћ су добијали поглавито новинари, књижевници, уметници, глумци, односно породице њихове. Помоћ су примила 193 лица, као: Никола Марковић (уредник „Самоуправе"), Никола Јовановић Американац (публициста), Стеван Радосављевић Бдин (публициста), Павле Карарадовановић (уредник „Занатлије" и општински одборник), породица Лазе Комарчића (књижевника), г-ђа Луиза Светолика Савића (директора „Балкана"), Јосиф Марниковић, г-ђа Љубица Пере Савића (новинара и штампара), г-це сестре Бране Цветковића (управитеља Новосадског позоришта), породица Ђоке Крстића (сликара), г-ђа Јованка Илије Вукићевића (књижевника), г-ђа Наталија Радоја Домановића, г-ђа Зорка удова Војислава Илића, г-ца Станка Глишић, г-ђа Софија Пере Талетовог (директора „Трибуне"), г-ђа Боса Светолика Ранковића, г-ца Косара Цветковић, породица др. Николе Ђорића (књижевника), г-ђа Ерна Душана Поповића (новинара), Тоша Благојевић и Мих. Сретеновић (учитељи), Тоша Андрејевић (музичар), г-ца Даница Ђ. Окановић (сестра генерала и новинара Драг. Ђ. Окановића), Цветко Фртунић (новинар), г-ђа Фрида Саше Биничког, Саша Милијановић (гл. уредник

Неко је рекао да се висина куле мери по сенци коју баца. Можда баш зато што је кула врлина тако висока у Шумадији — можда је баш зато и њена сенка тако дугачка. Да се сачува здрави организам народни, потребно је по речима бесмртнога Владике „тријебити губу из торине". Неумитна правда треба да сустигне и строго казни свакога кривца, који после њене осуде мора постати друштвено-политички мртвац.

Ово је у толико потребније, што је до сад покушавано да се за неродољубље и за службу непријатељу окриве људи, који су вршили радње можда мање популарне, али зато више родољубиве и хумане, док су се прави кривци вешто извлачили и крили. А то су баш они који су непријатељу служили непосредно и у најгорем смислу те речи. Њих је заштићавала и још увек заштићује једина околност, што документа о њиховим срамним и издајничким поступцима нису до сад објављивана, или се ишло чак тако далеко, да су *појединима давана „на реверс"*, односно на својеручно уништење!*)

Протествујући против ове нечувене инфамије, ја и у овој својој књизи, писаној искључиво зарад истине и правде, тражим од владе државе Срба, Хрвата и Словенаца: да се поверљива архива аустро-угарског Гуверимана и не мање важна архива XIII корпуса пређашње аустро-угарске војске, из Загреба, објаве интегрално, од првога до последњег документа, у потпуној целокупности. Овде не сме бити у питању овај или онај министар, генерал, народни посланик, првак ове или оне странке. Не сме се штедити нико, ма ко био, ма какав поло-

„Републике"), Миливоје Петровић и Светозар Стојковић (свештеници), г-ђа Исидора Секулић-Стремницка, г-ђа Милева Лазе Кнежевића (начелника министарства просвете), г-ђа Бабета Милутина Ускоковића, итд. Поред угледних српских трудбеника на културноме пољу, у списку се налазе 49 лица из глумачкога реда и неколицина ђака.

Благодарећи заузимању Beogradskih Novina, архимандрит Платон, који је по ослобођењу такође вређан и клеветан, био је успео да српскога митрополита на Крфу, данашњега патријарха, извести о страдањима наших свештеника под Бугарима и да му достави списак њихових обезглављених породица, како би им се притекло у помоћ.

Посредством редакције тога листа објављен је, усред окупације, у часопису „Хрватска њива" (бр. 32, за септембар 1917) чланак Николе Јовановића Американца *Ко су Македонци*, којим доказује наше право на Македонију.

После мога чланка „Две Србије", који је изазвао најаће незадовољство у круговима Гуверимана, Огризовић у мало што није отеран на италијански фронт, а ја сам, по савету Косте Хермана, морао поново склонити се у Мало Црниће.

*) Живану Живановићу и Пери Петровићу, државним саветницима, био је поверен преглед тих архива. Дужност је њихова, као часних људи, да по овој преважној ствари кажу своју реч.

жај заузимао данас у држави и ма колики формалан углед уживао, јер само скресавањем штетних изданака очуваће се здраво стабло нашега народног живота.

Општепознат је факт, да су, било из партијских било личних рачуна, без икаквих стварних доказа окривљивани, грђени и клеветани баш недужни и невини људи, док су прави кривци намерно прикривани, па се чак пуштало да заузимају и највидније положаје у нашем јавном животу. Пошто је тиме чињена неправда многим безразложно осумњиченим људима, који су својом чашћу требали да плате туђе бешчашће, то је објављивање непријатељских архива највиша морална дужност државе. Тада ће се тек видети: ко је какав био и ко је непријатељу служио.

Што се мене лично тиче, ја овде износим само оно што знам, и у колико сам могао сазнати, јер сам у то време био далеко и од помисли, да ишта радим политички. Сећам се — а мораће се и он сећати — да сам једнога дана, при сусрету у Скопљанској улици, разговарао с Мих. Аврамовићем, вођем земљорадника, о томе: да ли би било опортуно и патриотски, кад би српска интелигенција, која је остала у земљи, предузела какву акцију на супрот онима који су земљу напустили. Ја сам заступао мишљење, да с обзиром на савршено одсуство политичкога смисла код Аустријанаца, не треба то чинити. Аврамовић, у чије родољубље нисам ни тренутка посумњао, дао ми је за право.

Ускоро сам имао прилике уверити се још боље у тачност својег гледишта. После оставке Воје Вељковића на положај председника Београдске општине, требао сам ја постати биргермајстер окупиране престонице. Како и зашто се дошло на моју скромну личност, не знам; али знам да ми није падало ни на памет, да се примим. Председник је општине у Београду изигравао тада само једну фигуру, без власти и утицаја — нешто, управо, између жалосног и смешног. Сву општинску власт имао је аустријски цивилни комесар вароши. То онда беше неки Јун, човек иначе добар, бивши мали аустријски чиновник из Земуна, а по ослобођењу наш сремски начелник негде у Вировитичкој жупанији. Позван сам прво да се њему јавим. Он ме врло љубазно прими у присуству Вељковића, и упути ме „на даљи поступак" цивилном гувернеру, не рекавши ми зашто. Помислих у први мах, да није по среди какво

интернирање, али из Вељковићева осмејка закључих, да ће бити ипак што друго. У предсобљу цивилног гувернера, пуном официра и неких дама, пресрете ме ађутант, и кад чу моје име, уведе ме преко реда.

Цивилни је губернер био пл. Кушевић, остарији човек, мршав, шиљате главе са облигатном ћелом, прави тип бирократе још из Бахове епохе. Носио је аустријску интендантску униформу, са угасито црвеним сомотом на јаки и доруквицама, на којима су пркосиле позлаћене пулије. Мирисао је на неки парфим, налик мошусу, и успешно је оличавао ону срећну Аустрију (tu felix Austria), која је „правила свадбе, док су други ратовали“.

Давши ми на знање да му је лакше конверзирати немачки, него kroatisch (хрватски), он ми је, уз неколико ласкавих речи — између осталог, на пример, да су се многи Београђани о мени најповољније изразили и препоручили ме — понудио „у име његове екселенције војног генералног гувернера“ председништво Београдске општине (Bürgermeisteramt von Belgrad).

На прописно званичном лицу пл. Кушевића оцртало се не мало изненађење, помешано с увређеношћу, кад сам изјавио да жалим што понуду морам одбити. Очевидно се није надао томе. Држао је да се подразумева само по себи, примити оберучке тако високу част, нарочито кад се она нуди релативно млађем човеку, који може, свакога тренутка, напипати какав заробљенички лагер.

— Ви ме доводите у врло незгодан положај према генералном гувернеру. Он чека да Вам потпише декрет и узме заклетву од Вас. Шта сад да му кажем?

Кад чух заклетва, постаде ми ствар још нелагоднија. Хтео сам пошто по то избећи ту непријатност, коју су ми Немци у Пожаревцу великодушно уштедели.

Умоливши најпре Кушевића да генералном гувернеру изјави моју најдубљу захвалност на понуђеној части, мотивисао сам свој непристанак, прво тиме што сам нестручњак у општинским пословима, те не бих оправдао ни поверење Гувернмана, ни наде Београђана, полагане у мене оних тешких дана. Затим сам нагласио да је мени, као скромном српском књижевнику и просветном раднику, незгодно на тако високом положају заменити једнога Вељковића, који је уживао глас политичара првога реда, био министар и шеф партије у нашој

отаџбини. Предложио сам, на послетку, да се потражи личност већега значаја, и поред неких имена поменух Живојина Перића и Николу Стефановића. Кушевић ми рече да су нуђени Перић и Божа Вуковић (начелник у дирекцији железница), али су се и они извинили; за Стефановића не верује да ће се примити, већ и због своје болести.

Знајући у напред да стари Никола Стефановић неће пристати, и само да бих се извукао из неугодне ситуације, учиним сада овакав предлог: да чича Никола буде председник општине, а ја потпредседник. Цивилни се гувернер обрадова скоро дечињски овој солуцији, и ствар је остала на томе, да га после подне известим о резултату.

Наравно да Никола Стефановић није хтео ни чути за достојанство ћесаро-краљевског биргермајстера Београда. Исто после подне извиним се Кушевићу најучтивијим писмом и замолим га поново, да ме разреши мисије. Тако је место мене постао биргермајстер ђенералштабни пуковник Василије Антонић, бивши српски министар спољних послова и војни.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Него ја се одвећ расплинух, описујући окупирани Београд, људе и прилике у њему, а заборавио сам да ми се ваља журити натраг у Пожаревац.

Набавивши у књижари Геце Кона последња његова издања разних српских закона и расписа, могао сам одмах отпутовати, али ме је као рођенога Београђанина вукло нешто, да пробавим бар још један дан. Било ми је, до душе, непријатно без икога од својих. Млађи брат Душан беше интерниран у Сремској Митровици, а остале сам оставио у Малом Црнићу. Кућа нам је била забатаљена, ствари испретуране и порабоћене, писма из фијока разбацана по поду, књиге по стелажима испреметане. У зидовима, овде онде, још је лежао по неки куршум. Ту су биле уличне борбе, кад су Аустријанци на Дорћолу прешли Дунав. Није се апсолутно могло још онда утврдити, шта нам је све однесено и разграбљено.

Пред вече сам свратио послом у Бајлонову пивару. На уласку угледах мађарског шиљбока, с ножем на пушци. Не хтеде ме пустити. Није знао ни бекнути српски. Срећом нађе Карло Бајлони, рођак и пређашњи књиговођа те фирме, који је са Јозефом Фунеком, раније „браумајстером“ (главни кувар пива), изигравао сада сопственика и газду пиваре. Као

својим поданицима и људима поузданим, аустријска окупациона власт ишла је обојици на руку, те су на рачун фирме направили лепе паре.

— А, прико, шта велиш: нема више српског некултурног жаце! — рече ми Карло, пун задовољства и намигујући на стражара.

Као да је тај мађарски патролција, чупавих бркова и са носем помодрелим од „палинке", био представник некакве културе! Ej, бедни Карло и Фунек! Обојица су већ под земљом. Не беху то у основи рђаве душе, само им је аустријска окупација толико импоновала и мозак завртела, да су личили на два заслужна шпијунска ветерана. У осталом, Бајлонова је пивара и била тада зборно место аустро-мађарских полицајаца из окупације. Ту су се свако вече збирали: Видман, Јелић, Јун, Фулановић, Клобучарић, Таш, Шалер, Трнски, Паштровић, и други моћници полицијски. Покојни Штиха, молер из Скадарлије, који се онда запослио у пивари, и њен благајник Илија Бањалија, родољубиви заставник гимнастичког друштва Душан Силни и некадашњи тутор Саборне Цркве, падали су с ногу служећи окупаторску господу бесплатним пивом.

Имао сам задовољство да се у пивари видим са старим другом Душком Миловановићем, једним од најбољих полицајаца престоничких. Провели смо неколико тренутака у најпријатнијем разговору.

Кад сам поново изишао у варош, било је доста живо. Нарочито по мањим каванама. Ту је узајамност између мање осетљивих грађана и разних органа окупационе власти, у каванској атмосфери, при пићу и уз карте, добијала изглед чак једне окупационе идиле, — као да у завојеваној земљи не постоје аустријска вешала, бугарске комите и као да „тамо, далеко, далеко крај мора" не гине ни један српски војник за несрећну отаџбину. Ове мале каване — доцније сам сазнао — радиле су тако добро зато, што би обично какав детектив или у опште повереник Гувернмана, један овде други тамо, постао заштитник и покровитељ дотичне каване, те би се око њега, као стожерне личности, савијали слично бршљану честити биргери.

На улици сам срео повише познаника. Опомињем се да видех Иву Живковића, који ми се жалио како је у грдном

послу: Гувернман га је, као одличног фотографа, брже боље узео у своју службу.

У кнез-Михаиловој улици беше најживље. На корзу је било прилично нашег женског света, али су преовлађивали њихови официри са дамама. Чуло се сваки час Küss' die Hand (љубим руку), клањам се, мој наклон итд.. То се, у осталом, чује и данас много више, но „здраво" и „збогом"!... У излозима дуванциница (ц. и кр. трафике) висиле су слике аустријских официра и представника Београдске општине. Излози књижарница давали су комплетан утисак књижарских радњи усред Пеште, Беча или Берлина. Беху ту слике аустријских и немачких владалаца и војсковођа, немачке брошуре о рату, најновија Улштајнова издања, карикатуре италијанских и француских генерала, војишне карте са обележеним победама аустро-немачким, и томе слично.

На повратку из вароши сретох Максу Антонијевића, познатог јувелира и једног од најпопуларнијих старих Београђана. Сећамо се сви Максе сајџије и заслужног рудара српског. Беше то човек наочит и дружеван, некад, док је био још у јеку и док му бујна коса и брада беху још сасвим црне. Сада га видех као потпуног старца, крупног, али скроз оседелог. Имао је шубару, кратак зимњи капут с јагњећом поставом, и чизме. Лично ми је на пензионисаног генерала, који је доживео пропаст отаџбине.

Ишли смо добар део пута заједно, кроз Македонску и Битољску улицу, покрај неких дућанчића с нирнбершком робом, пиљарница и ашчиница, са тањирићем сира или чинијом проје у прозору. Кад дође говор о држању неких наших људи према непријатељу, рече Макса:

— Кад се турчиш, буди паша, — а ови наши нису ни аге постали....

* * *

Сутрадан посматрао сам дуго са лађе Београд. Као огроман бели лабуд, спутаних крила, губио се он све више у даљини.

Бледели су и ишчезавали бедеми историјске тврђаве Београда, те „куће ратова" (дар-ел-џихад), како га Турци зову. Кад би се скупила сва људска крв, проливена око њега,

Дунав и Сава потекли би црвени. На његовим живописним и увек меланхоличним узвишицама и периферијама све слабије се разликовале трокатнице дошљака од приземних домова старих породица. Све се већма расточавали у једну општу, сиву целину фабрички димњаци, и црквени торњеви, и звонаре, у којима смо некад, давно, као деца, отимали се ко ће први повући за уже и зазвонити...

И жалио сам град, у коме сам на свет дошао и у коме ћу, вероватно, и кости оставити. Учинило ми се да дрхти на студеноме јутру. А можда је то било само мени хладно....

ЕПИЛОГ

Путујући натраг у Пожаревац, премишљао сам шта би за тамошњи свет, нарочито сеоски, требало још урадити.

Од позитивних особина којима се одликује наш, србијански сељак, природна бистрина је најглавнија. Глуп сељак је редак код нас и с њим се обично шегаче у селу. Без сумње су сељаци негде више, негде опет мање бистри, али је исто тако неоспорно, да се оштроумље и разборитост могу сматрати као суштаствено преимућство нашега народног духа. У томе лежи сва моћ и привлачна драж Србије, и ту ваља тражити објашњења свему што се збило, као и залогу за оно што будућност треба да донесе. Захваљујући тој особини, успевао је сељак да се искобеља из свију замки и да преброди све опасности, којима га је посведневно излагао један тако суров окупациони режим, као што беше бугарски или тако искључиво полицијски, какав је био аустријски.

Руковођен здравом памећу и једним инстинктом, који је својствен само промућурној раси, наш сељак се успешно довијао и увек налазио излаза. Њему је у томе помагало и стрпљење, достојно дивљења, али га је још више крепила чврста и никад неослабљена вера у ослобођење. Сећам се како је у Мало-црнићској општинској судници, кад се чуло да су Немци заузели Париз, рекао сељак Стојан Стојићевић пред Бугарима: „узбрдо је до Париза“! Сељак у Србији, који је пет стотина година робовао Турцима, знао је у напред: да ново ропство не може потрајати ни педесети део тога ропства, а толико се тек с петвековним искуством може издурати.

Предратна партијска борба у Србији сводила се у главном на провидну ласку и повлађивање сељаку, на демагошку „лору“ његових гласачких куглица. Сељак је имао и сувише прилике да види, како сви силазе к њему, а нико га не диже к себи, и како га сви више или мање занемарују кад дођу на власт. Тако је оправдано морао стећи уверење, да га интелигенција само искоришћује и обмањује. Због тога се изродио

један појмљив и штетан антагонизам између сељачкога гуњца и варошкога капута, те је „гуњац“ уопштио ствар и почео сматрати да му ни један „капут“ не мисли добро. Да испричам о томе ову карактеристичну епизодицу. Један горопадан, али по срцу добар пруски коњаник, причао је у шали, млатарајући рукама као да сече сабљом, како су Немци „caput gemacht“ (уништили) Белгију и Француску, — на што ће ми један од присутних сељака рећи: „ене, гле, и Шваба је против *капуша*“!

Дужност је интелигенције, да народну масу лечи од таквих и сличних заблуда. Колико год је сељак нама потребан, толико и ми њему. Једни без других не можемо. Али да он то увиди — јер сељак хоће очигледност — мора интелигенција образовати једну чврсту и етичку целину, која би сељака искрено прихватила и подигла на виши културни ступањ.

Сељачка је маса била увек и остаће и даље главни извор оне несаломљиве, циновске снаге, која као Атлас носи Србију на својим плећима. Али ту снагу треба разложно употребити и не расипати је у лудо. Улога Србије биће у будућности и тежа и већа, но што ми замишљамо. За такву улогу морамо се сви оспособити, а првенствено наш сеоски живаљ, на чијем свестраном преображају, у вези с новим и сложенијим потребама, треба сви најживље да порадимо.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Обузет овим мислима, бејах већ склопио и план будућег рада у погледу школском, здравственом, привредном итд. На жалост, није ми било суђено да то остварим. Цео мој рад под Немцима, у Пожаревачком округу, био је убрзо по мојем повратку из Београда прекинут. Наш свет, на тој страни Мораве, беше поново стављен пред неизвесност и пред нова искушења. Дошао је тренутак кобне деобе Србије између Аустро-Угарске и Бугарске, деобе коју Немци — знам поуздано — нису желели, и без које би, независно од доцнијег ослобођења, изгледале данас ствари у нашој отаџбини, ипак, сасвим друкчије.

Немци су морали уступити целу Поморавску област Бугарима на управу, а са овим чином престала је и функција немачке етапне командантуре у округу Пожаревачком. Тиме је и мој рад био завршен, и на један период мога живота, скроман али прожет најискренијом тежњом: да по могућству послужим браћи и ближњима — спустила се беше завеса, коју сам овим ретцима хтео подићи.

Пред сам одлазак свој из Пожаревца, упутио ми је потпуковник фон дер Гребен писмо које гласи:

Požarevac, den 16. Januar 1916.

An
Herrn Dr. Nikolajević.
Malo Crniće.

Sehr geehrter Herr Doktor!

Da die deutsche Etappen-Kommandantur 2 R. G. K. Požarevac verlässt, erachte ich es als meine Pflicht, die ich gern erfülle, Ihnen für die ausgezeichneten Dienste, die Sie der deutschen Verwaltung geleistet haben, meine volle Anerkennung auszusprechen.

Sie haben unserem Wunsche, der Etappen-Kommandantur bei der Einrichtung der Zivilverwaltung Ihre Unterstützung zu leihen, bereitwilligst entsprochen und haben in der kurzen Zeit Ihrer Amtsführung schon bewiesen, dass Sie nach Kräften bestrebt sind, Ihr Amt unparteiisch und gerecht auszuüben. Für Ihre Tätigkeit danke ich Ihnen und wünsche Ihnen, dass Sie auch weiterhin die Möglichkeit haben möchten, im Interesse Ihres Vaterlandes in derselben Weise hier zu wirken.

Genehmigen Sie den Ausdruck ausgezeichneter Hochachtung, womit ich bin

Eures Hochwohlgeboren
sehr ergebener
v. d. **Groeben,**
Oberstleutnant u. Et. Kommandant.*)

---

*) Пожаревац, 16 јануара 1916.

Господину
Др.-у Николајевићу.
Мало Црниће.

Врло поштовани господине докторе!

Како немачка етапна командантура 2 Р. Г. К. (2 резервни гардијски кор) напушта Пожаревац, то сматрам својом дужношћу коју радо испуњујем, да Вам за изврсне услуге што сте их учинили немачкој управи, изречем своје пуно признање.

Ви сте се нашој жељи, да укажете етапној командантури потпору око уређења грађанске управе, с најпунијом готовошћу одазвали и већ за кратко време свога руковођења пословима доказали, да сте свим силама трудили се бити непартијичан и праведан у вршењу дужности своје. Ја Вам захваљујем на тој делатности и желим, да бисте у интересу Ваше отаџбине имали и у будуће могућности за такво делање.

Примите израз одличног високоштовања, са којим јесам Вашем благородству

врло одани
фон дер **Гребен,**
потпуковник и етапни командант.

На крају ових бележака, уз топлу захвалност оним Немцима који у трагедији Србије умедоше бити људи према њеном покореном народу, нека ми је допуштено дати израза и својој искреној жељи: да Срби и Немци постану за увек пријатељи.

А то они могу постати лако, јер све до светскога рата није српски народ имао с Немцима никаквих борби, и ако узајамне везе између нас и њих датирају још из средњега века. Предводећи крсташе, Фридрих Барбароса први је 1189 у Нишу признао Немању за српскога краља и склопио савез с њим против Византије („Мерзебуршка хроника"). Немањићи су редовно призивали немачке рударе — Сасе — ради експлоатације рудника у старој српској држави. А познато је и то, да су телесну гарду Стевана Дечанског и Душана Силног сачињавали немачки оклопници (Алемани).

У новије и најновије доба постала је веза с Немачком још чвршћа. Практични филозоф и учитељ народни, „знатижељни" Доситеј Обрадовић, одлази у Немачку, да се напаја на дубоким изворима њене науке. Генијални стваралац нове српске државе, Милош Обреновић, као некад руски Петар Велики, насељује у Србији многе немачке мајсторе и занатлије, чији су синови и унуци, наших дана, точили такође своју честиту крв за спас и величину гостопримне Србије. Отац нове српске књижевности, интуитивни и расни Вук Караџић, одржава присне и благотворне односе с највећим савременицима немачким — с Гетеом, Леополдом Ранкеом и Јаковом Гримом. Песник „Фауста" очаран је поетским генијем српскога народа, лично преводи наше поједине народне песме и подстиче своје сународнике, да их препевавају (Талвјева, Капер); а Ранке, један од највећих историчара у 19 веку, пише знамениту историју српске револуције (превод Ст. Новаковића), у којој, крај његове познате историчарске објективности, избијају млазеви топле симпатије према српском народу. Он воли Србе, цени их, прориче им велику будућност и каже између осталог: „Аутономија српскога народа, која је саму себе успоставила; његова одлучност и енергичност, творе значајну појаву у историји деветнаестог века". У тежњи за уједињењем лебдело је српском народу као узор уједињење Немаца, о коме је др. Дража Павловић написао лепу и поучну књигу. Наша војска паштила се да својим устројством достигне немачку, а српска војна наука развијала се под знатним утицајем немачким. У опште је код нас немачка наука правилно и заслужено оцењена, што доказује чињеница: да се највећи део наше интелигенције, која је одлазила на страну, школовао на немачким универзитетима и другим високим школама у Немачкој.

После овога страшног рата, који је Немцима донео и пораз и ослобођење од пруског милитаризма, не грози нам од њих више никаква опасност, те према томе треба да отпадне потпуно наша ранија неповерљивост и да уступи место узајамном поверењу. Прво зато што се Немачка, после слома Аустро-Угарске, мора ослањати на националне државе, а после и због тога што је дошло до зближења између ње и Русије, која ће увек остати наша природна савезница и заштитница.

Што је најглавније, битни економски интереси налажу нам да васпоставимо пријатељске односе с Немачком, чије је економско продирање, како на Исток тако и у осталим правцима, природна последица њене индустријске и трговачке надмоћности. Ово продирање толико је јако, да беше захватило и све енглеске колоније и доминије, ма да и сама Енглеска важи као индустријска и трговачка земља првога реда. Немачка солидност и немачка јевтиноћа успеле су да потисну чак и енглеску индустрију, а енглески израз „made in Germany" (израђено у Немачкој) био је најбоља препорука немачкој роби.

Ми немамо никаква разлога да зазиремо од ове трговачке експанзије Немаца. Као народ, који је индустријски и капиталистички слабији, ми морамо у том погледу увек зависити од јачих, па били то Немци, Французи или Енглези. Нама је главно да добијемо солидну робу, али што јевтиније и што брже. А то нам Немци могу најбоље дати.

За нас при том не улази ни у колико у обзир, да ли је Немачка царистичка или ће, као данас, остати демократско-републиканска. Облик владавински је чисто унутрашње питање Немаца, у које ми нити имамо права нити треба да се мешамо. Они, у сваком случају, остају велики и културан народ, људи неоспорно добри и човечни, и наш је заједнички интерес да будемо пријатељи...

У то име, нека многобројни и наши и њихови гробови, расејани по мученичкој земљи Србиновој, буду залога нашега будућег слагања, узајамне наклоности и трајнога пријатељства.

K. u. k. Militär-General-
Gouvernement in Serbien

K. Nr. 1894 NACHRICHTENABTEILUNG

HALB-
MONATSBERICHT

HALBMONATSBERICHTE DER K-STELLEN

ПОЛУМЕСЕЧНИ ИЗВЕШТАЈИ ОБАВЕШТАЈНИХ ОДСЕКА (KUNDSCHAFTS-STELLEN).

ЦЕНТРАЛА ЗА ДЕФАНЗИВНУ ОБАВЕШТАЈНУ СЛУЖБУ.

Последњих дана круже по Београду најневерoватније вести о великим неуспесима наших трупа на италијанском војишту. Између осталих, и син бившега министра Светомира Николајевића, раније новинар, прича да зна, како је стигла депеша о паду Цариграда.

Овај млади Николајевић непријатељ је монархије. Његова сестра удата је у Загребу за сликара Кризмана и стајала је у најтешњој вези са тамошњим великосрпским пропагаторима.

Овакве се вести шире у последње време све већма, и по Београду и у провинцији. Како простачким средствима служе се Срби, чак и под нашом управом, показује и околност: да сва она устројства, која користе становништву, а остварена су од ц. и кр. власти, приказују они као последицу притиска Антанте. Повраћај интернираца, и потпору пензионарима и удовицама, објашњују народу да то бива по наредби Антанте.

Примећује се из додира са српском интелигенцијом, како људи чврсто верују, да ја наш режим у Србији само ефемеран. Изгледа да они такво схватање стичу услед тога, што трчилажама и ноторним подбадачима није њихов занат примерним казнама одузет једном за свагда. — Сазнао сам исто тако данас, да су каване и гостионе пуне беспослених младих људи, који се ту картају и пију.

Требало би хитно обратити пажњу полицији на то. Она би морала да врши недељно бар две потере (рације), као што стално чини у монархији. Хватати том приликом незапослене индивидуе и упућивати их пословним групама на физички рад.

У Србији, нарочито Београду, налазе се многи за војску способни. Они су се због недовољне контроле над странцима извукли од асентације (регрутовања). Ови се могу похватати само помоћу преметачина по рејонима. Независно од тога, што беспослене индивидуе угрожавају однос безбедности, не сме се ни са морална становишта пустити: да јаки, здрави ципови продају зјала по крчмама, у времену када се наша врла омладина из монархије крвави на бојноме пољу. Те ципове треба присилити на посао, а у Србији има га довољно.

Односно надзора у погледу концесија, видео сам и сазнао што следује: у каванама „Златибор" (Душанова ул.), „Црни орао" (Душанова 62), налазе се увек на окупу многе бадаваџије, које се занимају коцком и пију, као и у каванама у краља Александра ул. 109 и „Малом булевару", Душанова 32.

Дознао сам, даље, да трговац Калмић, у краља Милана улици (Теразије), као и бакалница на углу Хилендарске и Цетињске, крчме шећер по 4—5 круна, и то кришом. У кавани на Краљевом тргу 10, окукавају посведневно залудни људи, састављајући разним молбе на општине, за једну круну па на више. Обећавају да ће издејствовати те ово те оно, само да би молбе писали.

БЕОГРАД—ВАРОШ.

Према дојакошњим извештајима испоставило се као позитивно, да има у подручјима незадовољника. Они не грде, до душе; али дајући на један разуман начин израза својему мишљењу, критикују садашњи однос.

Ови незадовољници припадају оној врсти, која садање стање — владавину монархије у Србији — сматра благословом по земљу, и сва се њихова тежња усредсређује у жељи, да би тако за увек и остало.

Група незадовољних доста је значајна. Њу образују индустријалци, трговци, чак бивши чиновници и остали државни намештеници. Има их међу њима, који остају верни својим првобитним политичким назорима; али има и таквих, који су из принудних личних разлога своје расположење према монархији, пријатељско у основи, морали раније претварати у привидно непријатељско према нама. На послетку има и таквих, што су, освестивши се пред свршеним чином, а да би сарађивали на делу преображаја, отворено пришли онима који су са садашњим стањем сагласни.

Па ипак су ови сви људи незадовољни. То је зато, што су баш она лица, која по својим политичким убеђењима, назорима и родбинским везама беху отворени противници монархије, успела данас: да, изигравајући под тренутним притиском привржeнике монархије, добију места при разним надлештвима нашим, повластице за лиферације и да постану шта више поверљиве личности, — док су, међутим, њихови ранији противници у Србији, а наши прави пријатељи, принуђени да се због своје скромности и непаметљивости баш данас злопате, јер их нико од нас не помаже и нема обзира према њима. Чак су дочекали и то, да их баш њихови ранији политички противници сумњиче и опадају код наших власти.

Ове лажне доставе примане су као истините. Зато су неки стварно интернирани или су остали у лагеру интерниираца, док је стига онима, који су нам непријатељи из дубине душе. Огрнути плаштем „намештеника" и „поверљивих личности", седе они у сигурној заветрини, уживају благодети војне управе, а из потаје рове против нас и подбадају лако раздражљиве духове. Тако и они незадовољници, који нама изгледају да су то постали под „утицајем пропаганде споља", у самој ствари су њихов производ и они те незадовољнике преувеличавају на наш рачун.

Ако се постарамо да буде добро само de facto нами наклоњеним, и урадимо ли да ти људи постану задовољни, стећићемо присталица и снажно ћемо олакшати извођење својег задатка. Остали пак, који су нам целога својег живота били противници, а сада из страха праве нам се одани, морају, ако су у стању — а не желе бити удаљени из земље — доказати дугим испаштањем: да су се изменили и постали достојни да се изједначе са нами наклоњенима.

Они морају видети, да смо ми правични и награђујемо оне, који остадоше на страни нашој успркос свима шиканама или се, унаточ свима искушењима, нису обрнули против нас. Тада ће у многога засветлети осведочење, да право које смо објавили држимо високо, да исто не само тражимо, већ пуштамо да се оно и ужива.

Зато је прешно потребно, да се подробно испита политичка и морална прошлост свих садањих намештеника и у опште повлашћених, и да се исти замене поузданим елементима. То би било једино средство, да се незадовољство отклони, и да се добије ослонац.

БЕОГРАД — ОКРУГ.

Из посматрања народа и интелигенције, приликом обиласка; из сталнога додира детектива са представницима општина, на свакодневним састанцима, као и према извештајима поверљивих лица, не могу се саопштити никакви важнији запажаји.

Противу Радована С. Пантелића, који је 17 марта о. г. ухапшен у општини Барошевачкој, због јавнога нарушења мира, истрагу води суд мосне бране и варошке команде.

Прегледом исказница, извршеним при обиласку, није се до сад обелоданило ништа сумњиво. У књижарницама по округу, које су још од српске владе биле повлашћене, као у Гроцки, Лазаревцу, Вел. Младеновцу и Вел. Сопоту, предузете су преметачине и сав материјал, уперен против монархије, узапћен и уништен.

Учињена је, на послетку, представка претпостављеној команди окружној, да сва лица, кад из округа дођу у Београд, имају се осим полицијском пријавном одељењу, јавити још и окружној команди. Тиме ће окружна команда (обавештајни одсек) бити у могућности, да истога дана дође у додир с људима из најразнијих делова округа, и на тај начин добијати најкраћим путем вести и опажања.

ШАБАЦ.

Неколике патроле оружника (штрафунци), крстарећи, ухапсиле су повише лица. Нађено је код њих употребљиво ватрено оружје. Неки су убијени при покушају бегства.

У околини Дубља пуцали су непознати, по други пут, на стражарско одељење пруге. Један је стражар рањен у леву бутину. Заједно са жандармеријом предузете су сходне мере, да се извршиоци похватају.

Крајем претпрошле недеље погубљена су три лица, осуђена од ц. и кр. окружна суда у Шапцу на вешала, због увреде величанства.

У том међувремену извршена су ова хапшења: 8 лица због ископавања мртвих војника, 1 лице због увреде величанства, 1 због проневере општинског новца и ерарне сопствености, 2 због непријема аустро-угарског новца, 1 због увреде јавних органа, 1 због утаје ерарне сопствености.

ПАЛАНКА.

У последње су време изашле у округу на видело разне појаве, које изазваше потребу да се умеша окружна команда и жандармерија. Биће да су овде по среди појаве, проузроче колико општом корупцијом, преосталом из пређашњице, толико и околношћу: да се људи осећају сада много слободнији, те могу своје злочесте страсти пустити да се већма разуздају.

а) После тачне претходне информације постављени су представници општина, махом газдаши. Предпостављало се да њима, зато што су имућни, неће бити потребно да се руководе материјалном користи. При том се, наравно, пазило на политичку прошлост и поузданост свакога појединца.

Успркос свој предосторожности, окружна команда је била принуђена, да поједине општинске одборе сасвим растури и нове чланове постави. У једној општини ухапшен је председник због злоупотребе власти и због уцене. Сад чека своју осуду.

Дешавало се и да су поједини општински часници, за мито, пуштали притворенике у слободу.

Овакви поступци могу се објаснити само несташицом свакога етичког и морална осећања. Утврдило се још, да су општинари у својим наводима врло често непоуздани.

б) Прошле недеље напали су у општини Водице наоружани разбојници неке људе и опљачкали их. Сличан случај десио се и у општини Крњеву.

Ови случајеви показују, да се оружје код становништва не само још налази, него да је свет склон, учинити у свако доба и употребу од њега.

Као круна свега, проваљени су и похарани пре два дана станови двојице официра на одсуству. Окружна је команда одаслала потеру, која је из Водице дотерала повише извршилаца и чланова разбојничке банде.

Хапшења ове природе скопчана су с великом тешкоћом, јер мештани крију те људе, обавештавају их о приближавању патроле и не смеју да их прокажу, бојећи се освете њихових породица.

Велике раздаљине, терен често горовит и испрекидан, свестрано познавање земљишта од стране разбојника, што се крију, и осталих људи тога кова; затим мали број органа јавне безбедности и поврх свега јаташтво становништва, све то чини, да је одржање јавнога поретка и безбедности задатак, до крајности тежак.

в) Ратни заробљеници добијају подстрека за своја бегства такође од мештана. Ови им указују сваку потпору, дају им пара, склоништа, одела и омогућују свима средствима, да умакну.

г) Што се тиче количине животних намирница, становништво подноси неверне пријаве, јер се, како изгледа, прибојава реквизиције.

д) Екстернирци, који су отпуштени у завичају, судећи по свему — или не умеју или неће да цене учињено им доброчинство. Као раније, на њивама послују жене, деца и старци, док снажни за рад базају по селу. Меане и каване играју још увек велику улогу.

Излази из свега наведеног, да се има обавити још један велик, тежак и дуготрајан посао, док се у земљи не заведе прави ред. Посао овај тежи је у толико, што су нарави подивљале, што свет не поштује никако законе и што би он још само у том случају реагирао, кад би се с њим поступало врло строго и безобзирно.

КРАГУЈЕВАЦ.

У Аранђеловцу је затворена Дидова Малаца. На саслушању је изјавила, да је генерал Генчев послао у Србију њу са још 31 женом и Драгутина Константинова, ради шпијунаже. 22 априла о. г. требао је да буде један скуп шпијуна, али није одржат. Изгледа да су ту умешани прсти Антанте.

Јелисавета Фаркаш, будући подозрива због шпијунаже, протерана је у Вршац.

У друштву са жандармеријом открисмо једну занду, која је потпомагала ратне заробљенике при њихову дезертирању. Хапшења су у току.

ВАЉЕВО.

У срезу Ваљевском трагало се за скривеним оружјем, итд.. Нађено је 20 пушака, 15 тесака, 7 ашовчића, итд..

Приликом овога опхода наишло се на човека, који у децембру 1914, када смо се повлачили из Србије, пуцаше на наше заостале војнике. Уз то је једнога војника злостављао, а другима придизао ствари од вредности и новац. То су посведочили многи сведоци. Дотични се налази сада у истражном затвору окружног суда.

Становништво зна за нашу присмотру, те се труди да задржи мирноћу и почиње одавати се послу. За овај бољитак у односима има се највећма да захвали сарадњи наших повереника, чије деловање није, наравно, остало непримећено од становништва. Зато се овај систем може препоручити.

Попис житеља и странаца контролише се најревносније. Живаљ се одазивље својој пријавној дужности, у главном, добро. Ретко кад се деси, да дође до кажњавања.

Предузето је трагање за људима, чији је утицај опасан. Истраживања су показала успех, и они који рове интернирани су.

ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ.

У вези акта К. Nr. 371 од 12 априла 1916, смакнут је 19 о. м. одметник Милош Белаковић-Минић, који беше убио једнога нашег жандарма.

Не хотећи на позив напустити свој заклон, убијен је, јер није било могућно ухватити га живог. Милош је пронађен на доставу једнога сељака, у чију кућу беше претпрошле ноћи свратио, обећавши да ће идуће ноћи доћи опет. Сељак је ово јавио кмету из Церове, а овај жандармерији.

Зорка Пејовић, љубзница Милошева, на неколико дана пре тога пријавила се сама окружној команди. О Милошу је знала рећи само толико, да га је испратила до Парчића (Паштрића ?) у округу Ваљевском. Против Зорке Пејовић предузета је од стране овдашњег суда истрага, за преступе који јој се стављају на терет.

Жандармерија је склептала комите, односно разбојнике Милована Петровића-Персутовића (који изгледа да беше саучесник Милошев и као овај дуже се времена крио) и Милоша Драгића. Први има на души убиство наших војника приликом офанзиве.

Завршена су истраживања о потопљеном бакру у Ибар (у вези с актом К. Nr. 264 под данашњим).

Осим тога отпочело је интернирање неколиких штетних и сумњивих лица.

КРУШЕВАЦ.

У овоме округу не примећује се утицај рђавих и незадовољних елемената, који би дражили становништво. Такве појаве, бар у иоле знатнијој мери, не би се могле ни претпоставити, а да их не опазе добро обавештени и заинтересовани органи у овдашњем обавештајном одсеку. Они би већ о томе одмах поднели извештај. У осталом, органи би у сваком конкретном случају, који би им био познат, предузели мере за његово потпуно отклоњење, као што је то на пр. у већ јављеном случају учињено са председником из Александровца, о чему је окружна команда телефонски поднела извештај.

УЖИЦЕ.

Варошко становништво нада се непрестано, да ће се Срби (српска војска) повратити, само појединци веле да им изгледа, као да смо ми од увек ту били. При свем том је сеоски живаљ спреман за сваки случај. У селу Кривој Реци код Чајетине (Златибор) обавештајни одсек Ужички ухватио је једнога кмета због насиља. Тамошњи се свет био због тога поделио у две партије (за и против кмета), и узајамно се проказивали. Тако је само у том једном селу нађено сто комада оружја. Слично се десило и у Рогатици, чији је свештеник интерниран у Ужицу. При том је код противничких странака нађено оружје. Показало се особито корисно, да се при хватању обичних преступа испитају супротне странке о политичким приликама и о томе, код кога има оружја, па помоћу жандармерије утврдити факта,

Утврдило се овим поводом, да су податци, дани жандармерији, тачни. У срезу Бајина Башта ухваћене су и уништене три мање банде (5—6 људи). Главни хајдук Рада Митровић, који је између осталог, преобучен у аустријску војну униформу, пуцао код Карана на наше телефонске патроле, захваљујући детективу Францу Петрићу, ухваћен је у Врњачкој Бањи. Ових дана биће од ц. и кр. окружног суда осуђен на смрт.

Кор штрафунаца у округу Ужичком отпочео је крстарења у великој размери. Повратак интернираца из Мађарске учинио је повољан утисак на становништво, али је оно ипак постало немирније и неповерљивије. Главни разлог је томе оскудица. Становништво је наиме сазнало да у другим окрузима има много више жита, а њему се не даје. Други је узрок: отстрањивање ћирилских натписа (фирми). Ми смо објаснили свету потребу тога. Тек последњих дана виде се поједини лепи, нови натписи латиницом. На овај начин поучавали смо увек народ, који је одиста био неповерљив и узбуђен, а сада се показује мирним.

ЧАЧАК.

Нема извештаја.

ПРИЛОГ СТР. 81.

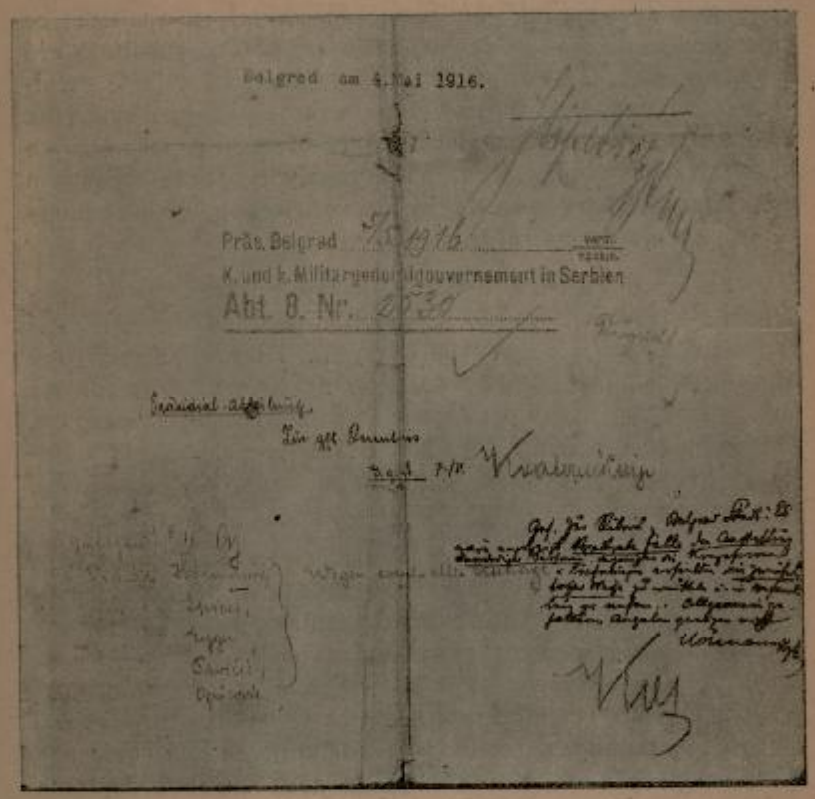

Belgrad am 4. Mai 1916.

Präs. Belgrad 4. 5. 1916.

K. und k. Militärgeneralgouvernement in Serbien

Abt. 8. Nr. 2539

В. ПРИМЕДБУ НА СТР. 43. И 44.